

Микола Виталич

Сузір'я Антаріс

MYKOLA BYTYNSKYJ

Constellation Hero's

(SELECTION OF WORK)

NADIA BYTYNSKYJ, PUBLISHER

TORONTO — CANADA — 1975

Микола Битинський

Сузір'я Антарів

(Зібрані твори)

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ НАДІЇ БИТИНСЬКОЇ

ТОРОНТО — КАНАДА — 1975

Copyright 1975 by the Nadia Bytynskyj

**Літературно-мовна редакція Ганни Черінь.
Всі рисунки у виконанні автора.**

IMPRESO EN LA ARGENTINA

PRINTED IN ARGENTINA

Михаил Владимирович

МИКОЛА БИТИНСЬКИЙ

**Я вмер. Мене нема вже і не буде.
Я відійшов у вічне небуття.
Та в пам'яті будуть ще жити мною люди,
Поки не згасне й їх життя.**

М. Битинський.

В місті Торонті, в Канаді, 24-го грудня 1972 року відійшов у Вічність підполковник армії Української Народньої Республіки Микола Битинський.

Незадовго перед своєю смертю, мабуть, відчуваючи свій скорий кінець життя, написав Покійний собі епітафію, в якій сказав, що в пам'яті нашій буде він довго жити. Правдиві слова, бо, дійсно, всі ті, що знали його, цінили його невсипущу енергію, його Богом дарований талант, про нього довго ще будуть пам'ятати.

Світлої пам'яті підполковник Микола Битинський народився 24-го листопада 1893 року, в Україні, в місті Літині, на Поділлі. Походив він із старої священичої родини. Свою освіту почав з початкової школи; далі — міська школа середня (атестат зрілості), висока — Український Вищий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в Празі, ЧСР, відділ історії й літератури. Фахову освіту здобув у Художньо-промисловій школі та на дворічних педагогічних курсах; військову — в Військовій старшинській школі в м. Оранієнбаумі (інженерно-саперський відділ) та на Військово-вчительському курсі.

Свою військову службу М. Битинський розпочав у старій російській армії по «призиву» як звичайний козак та, по закінченні старшинської школи, відбував службу як старшина і брав участь в першій світовій війні на різних посадах. В березні 1919 року перейшов у ранзі поручника до української армії. Брав участь у боях проти червоних і білих москвичів; воював під м. Замостям, а далі — інтерновання нашої армії поляками, і переїзд до ЧСР, участь у боях з мадярами в Карпатській Україні в 1939 р., участь у другій світовій війні (в складі І. Дивізії УНА) і, нарешті, переїзд до Канади, де довгі роки був педагогом українознавчих шкіл і дав нашій молоді багато знань з української історії та літератури.

Микола Битинський — історик, літературознавець, геральдик, гра-

фік, мистець, письменник, поет, публіцист, редактор. За час свого життя лишив нам свої талановиті твори — 52 літературних і геральдичних праць, 36 малярських і графічних, 36 з геральдичного оформлення родових гербів, 28 із сфрагістики, 40 обкладинок до книжок і журналів, 36 праць про ордени й відзнаки, нагрудні значки й грамоти; він запроєктував 16 надгробних пам'ятників, нарисував 37 картин (олія і графіка), а серед них картину »Розстріл 359 під Базаром«, та 20 різних листівок. Багата літературна творчість Витинського: проза, поезія (псевдонім М. Оверкович), журналістичні статті. Написав і науково обробив найґрунтовнішу свою працю — »Геральдика«, яку мріяв побачити надрукованою й на друк якої довгі роки збирав і »відкладав« зі своїх більш ніж обмежених засобів гроші. Ціле своє трудолюбне, цілеспрямоване життя він творив, досліджував, писав, малював та лишив нам дуже багату свою спадщину, якою »в пам'яті будуть жити ним люди« — його побратими, друзі, учні.

Від довшого часу тяжко хворів, але боровся з недугою і терпів, і те терпіння полегшувало йому його вірна й щира дружина, пані Надія, яка увесь час ходила за ним і доглядала його як малу дитину; за словами Покійного, »якби не моя люба Надія, я не зробив би й сотої частки того, що маю«. І саме з її ініціативи і її накладом виходить ця посмертна збірка.

Доля судила мені пройти з Покійним тернистий шлях нашої визвольної боротьби. Знав я його як зразкового, карного старшину, завжди лагідного й спокійного, і за час понад 50-літнього нашого кровного побратимства ніколи й нічим це побратимство не було порушено. В Празі Чеській ми видавали й редагували на протязі десяти років військовий журнал »Гуртуймося«, і за ці роки пізнав я його як дуже доброго співредактора й співробітника. За Твою щирю допомогу прийми ж від мене щиробратерське Спаси Віг і останню Тобі прислугу — злагодження цієї збірки.

Сп. п. Микола Витинський — це зразок великого патріота, борця за волю й суверенність нашої Батьківщини-України, це зразок обов'язку, вірності й честі.

В. Филонович

**О Л Ь Г А
Б И Т И Н С Ь К А**

**(жінка-героїня
Визвольної боротьби
України).**

Наша військова мемуаристика не тільки дуже мало уділила місця описам героїчних вчинків і участі жінок у визвольній боротьбі України, і за малим винятком, навіть не зберегла імен наших жінок-героїнь. Серед задокументованих імен учасниць боротьби знаємо Олену Степанівну-Дашкевич, Софію Галечко, Христину Макаренко, Христину Пекарчук, Софію Богаєвську, Віру Бабенко, Ганю Пономаренко, Надію Ковальчук, Марію Криву, Марусю Соколовську, Олену Телігу, Ольгу Басараб, Христину Сушко. До цього шеругу треба записати й Ольгу Битинську, рідну сестру автора цієї збірки, св. п. підполковника Миколи Битинського.

Ольга Битинська народилася на Поділлі в 1900 р. в родині священика. З 1905 року, разом з матір'ю-вдовою та двома братами, вона жила в Кам'янці Подільському. Там же закінчила початкову та міську чотирикласову школу. З вибухом першої світової війни родина переїздить до ролічів на Чернігівщину. В 1918 р. родина Ольги віднайшла свого родича-швагра, полковника інж. Ю. Ліщину-Мартиненка, і разом з ним, при наступі большевиків, переїздить до Києва. Полк. Ю. Ліщина дістав від командування українською армією призначення до прифронтової частини

запілля, а Ольга Битинська вступає до складу армії й виконує службу машиністки в канцелярії прифронтової комендантури.

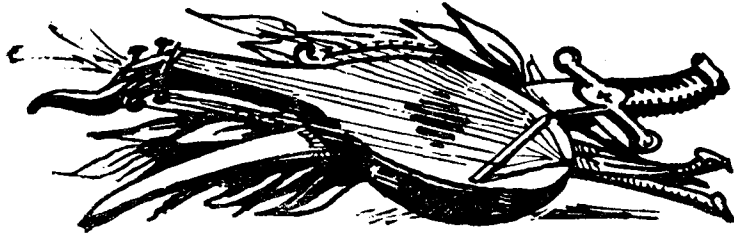
В 1919 р., при відступі армії під натиском большевиків, родина полк. Ю. Ліщини не мала змоги відійти разом з армією й примушена була рятувати своє життя втечею й нелегальним переходом через р. Дністер до Румунії. Румунська сігуранца заарештовує їх, а військовий суд виніс присуд повернути всіх назад. Щастям було те, що повернули до району, де ще не було большевиків. Полк. Ю. Ліщина й Ольга Битинська продовжували виконувати свої попередні обов'язки. Але сталася трагічна пригода, й полк. Ю. Ліщина втратив руку; він поїхав на лікування до Кам'янця-Подільського, а Ольга в дорозі відстала й переїхала до своєї тітки на хуторець біля містечка Волковинець. За якийсь час Ольга стала вчителювати в сусідньому селі.

В цей час в районі Волковинець і на розсяглих Волковинецьких хуторах оперував один з повстанчих загонів Я. Орла (Якова Гальчевського), що з наказу Головної Команди Армії, перебрав команду над усіма повстанчими загонами на Правобережній Україні. З одним з тих повстанчих загонів зв'язалася Ольга Битинська й стала нести тяжку й дуже небезпечну службу зв'язкової між хуторами й селами Радівці, Верба й м. Лятичевом.

По невдалому Листопадовому поході ген. Ю. Тютюнника в 1921 р. лютувала по цілій Україні страшна большевицька «карательна чистка»; скрізь виловлювали учасників повстанчих загонів. Поділля й Волинь перенесли ту криваву чистку особливо гостро. Повстанчі відділи отамана Орла, що оперували саме в повітах Вінницькому, Літинському й Лятичевському, відтягнулися на північ і дець в лісах розпорозились. По відході повстанчих загонів, в районі їх діяння, розгорнулася кривава розправа червоної ЧеКа. Не минула та розправа й Волковинські хутори. Агенти ЧеКа швидко добралися до хуторця Ольжиної тітки — Марії Битинської. Тоді то й були заарештовані Марія Битинська та Ольга, разом з родичами — Катериною Баликіною й Олександрою Марковою. При налеті чекістів, обороняючи хуторець, згинув брат О. Маркової — Микола. Арештованих вивезли до Вінниці. Почались допити, страшні побиття, неймсьвірне знущання над жінками, а особливо над Ольгою Битинською. Заарештованих судив «революційний трибунал», і за його присудом, дець в половині 1922 року всіх було розстріляно. Так впала жертвою Обов'язку й Чести жінка-героїня Ольга Битинська.

Ці інформації взято з оповідань старшини-повстанця з загону отамана Я. Орла, хорунжого В. Карпеця-Волковинського, зі звіту отамана Я. Орла та офіційного повідомлення про смерть і розстріл в часописі «Українська Трибуна» з 1922 року, з листа пані К. Скубій та з замітки пані д-р З. Плітас в журналі «Промінь» чч. 6-7 з 1973 року.

В. Филонович

ЗАСПІВ

Борцям, поляглим в цвіті літ
На бойовому полі
За нарід свій, за вільний світ,
За землю рідну й волю,
Найхоробрішому з мужів
Герою України,
Що в жертву голову зложив
На Віттар Батьківщини,
Присвячую свій скромний спів...

Я буду трубадуром.
На славу тих багатирів
Дзвени й співай, бандуро!

З НОВОГО ЛІТОПISУ

На оltарі державному України
Жарітимуть довіку жертв живих жарини,

Як найцінніший крови дар:
Безсмертні КРУТИ і БАЗАР.

І перша жертва ранкова — юнацька:
Зрив молодечих щирих серць;
Вечірня жертва ще одна, козацька —
Завершений геройський герць.

Обидві — патос ревної молитви
В суворій літургії битви
У Храмі Вічному офірного конання
На полі збройного кривавого змагання...

* *
*

Дивіться: скрізь зворушилися народи
І в бій несуть посвячені мечі,
Щоб подолать останні перешкоди,
Щоб запалить вогонь Свободи
У ночі...

Дивіться всі: з п'їтьми на діло праве
Підвівсь і мій потоптаний нарід
Та йде туди через поріг кривавий,
Де сяє волі й слави
Заповіт...

1923 р.

ПЕРЕД БУРЕЮ

Рипить ярмо, свистить батіг,
Трясе степами зойк лайливий:
Невільник оре переліг
Чужинцеві на рідній ниві. . .

Поблиз могил сумує ряд
(Сліди запеклого змагання);
У них борці за волю сплять,
А інших гаснуть дні в вигнанні.

Скрипить ярмо, свистить батіг,
Над краєм стогін і ридання:
Невільник оре переліг
Під звуки рабського співання:

«О, ниво, від чужих чобіт
Хилися колосом дорпілим;
Ти вгноена козацьким тілом,
Росить тебе сльоза і піт». . .

— — — — —

Та ось на дальнім небозводі
Вже хмари купчаться страшні,
Як заповіт новий Свободи,
Як заповіт новий борні.

І в мряці хмар тих над степами
Орел крилом уже бринить,
На бій останній з ворогами
Козацький дух благословить.

Тоді прийдуть великі дні:
Замовкне стогін без надії;
Заграють сурми мідяні
І вдарять громи вогневії,

Умре підкорена любов,
З могил свята ненависть встане,
І потече по нивах кров,
Розітнуть небо гурагани,

Терпіння згасне. Уночі,
Слізьми обмивши кров і рани,
Раби перекують кайдани
На списи, стріли і мечі.

ЛИЦАР ЧЕСТИ — СИМОН ПЕТЛЮРА

Чести своєї нікому не дам,
Не віддам я ні п'яді одної,
Не кину на сміх і на глум ворогам
Козацької зброї ясної.

Ім'я України вписав я на щит,
Девізом святу перемогу —
В недолі й у щасті на протязі літ
Молився єдиному Богу.

Хай стріли ворожі зрадливо летять
В одкриті без боязні груди
Честь лицаря в нього не можуть віднять
Ні смерть, ні боги, ані люди...

Так! Чести в наругу нікому не дам —
Не вступлю ані п'яді одної;
Не кину на сміх і на глум ворогам
Козацької вірної зброї.

(П о е м а).

Больши сея любве никтоже иматъ,
да кто душу свою положить за
други своя.

I.

Гей, була то лихая година,
То нещасна година була... —
Стугоніла безвладдям Україна,
А від Півночі хуга мела.

Обгорнулась країна жалями,
І поникла в скорботі трава;
Тінню туга лягла над ланами,
І рипіли плачем деревá;

Безневинні лилися сльози,
Кров струміла на ситій ріллі;
Зойк благання і грому погрози
В дикім шалі сплелись на землі;

Віра в людяність, гідність погасла;
Брат на брата скажено повстав;
Труйний сморід безбожного гасла
Душу в морок безумний скував...

В смертнім болю звивалась країна
І сліпа до провалля ішла...
Ой, була то злочасна година...
А із Півночі хуга мела...

II.

В болотах, в пущах лісових
Заворушивсь огидний гад
Насильства й дикого розбою:
Нащадок прадідів жажних,
Новий змосковлений номад
Злорадно точить-гострить зброю.

І мчить у розбій на коні,
З жадобою в косих очах,
Наїзник з нетрів прелукавий.
І враз у бурі і вогні
На золотий південний шлях
Зірвався гураган кривавий...

— — — — —

...В них обличчя бліді, і руді їхні коси,
А зуби в них вовчі, а зір в них розкосий,
А їх руки цупкі, і прудкі їхні ноги;
А язик в них, як лезо, та в них розум убогий;
А в них мислі, як тіні, а в них груди жадобні,
А їх серце, як камінь, а в них дух ворохобний...

III.

На обрію півночі грають пожари,
Обрієм півночі куриться дим: —
В лавах нестримних ворожа навала
Рине наскоком прудким.

У повітрі шумом грає,
Дзвінко шлях гуде:
Розгорнулись хижі зграї,
Дужий ворог йде.

Стугонять діброви сонні,
З свистом лист паде:
Хропотять невтомні коні —
Ворог дужий йде.

І спросоння стогне поле —
Дикі орди йдуть;
Вслід за ними — пуста гола,
Їх руїнна путь...

Насувають чорні хмари —
Хижі орди йдуть;
Замітають вслід пожари
Їх руїну путь...

На обрію півночі грає заграва,
Обрієм півночі стелиться дим:
В лавах нестримних ворожа навала
Рине наскоком прудким.

IV.

Лягла печаль на Київ гордий...
Столице золота, тремти!
Під брамою стоять вже орди
Гостей некликаних отих.

Ненавистю їх повні груди.
Тобі велике горе буде:

Як в час Андрія Боголюбя
Й північних деспотів-царів,
Нависла над тобою згуба:
Московщини жорстокий гнів;

Як привид, знов край твого ложа
Незрушно марить тінь ворожа.

Ось вдарить грім в твої твердині,
І кров'ю спініться Дніпро,
І на хребті його полине
Віками збиране добро.

І потечуть у безвість темну
Прийдешні дні твої даремні.

І тріснуть з жаху твої стіни
Від гніту нбвого ярма;
Закурить порохом руїни,
І слава пропаде дарма.

Зійде в неславу твоя пиха —
Шолом і щит Архистратига...

Копитом груди твої зоре
Й посіє ворог смерть і морд;
Золотобаннії собори
Впадуть до ніг московських орд;

І край великої могили
Заквилить зойк та плач безсилий.

Твоя оселя буде пустка,
А діти будуть за рабів;
Залопотить червона хустка
На вежах прапором ганьби...

І ту ганьбу, і ту неславу
Ніколи не вгаїш лукаво.
І ворог заведе неволю
По всій країні — твою долю...

* * *

Хто ж повстане, оборонить
Спокій днів твоїх?
Де ж ви, де ви, де загони
Лицарів палких?

Де нащадки Ярослава —
Воїв грізна рать?
Чи ж уже погасла слава
Й сила меч піднять?

Чи ж у внуків-запорожців
Клоччя замість серць,
І несила зброеносцям
Вибратись на герць?

Хто ж козацьку здвигне зброю
На геройський чин
Й охоронить честь у бою
Київських сивин?..

Чи ж не кличе Україна
Стогоном глухим
До змагання свого сина
З варваром лихим?

Чи ж не значить клич до зброї
Краю сум і біль?..
Де ж ви, де ви, де герої
Злotosяйних піль?..

* * *

Ні!.. Лани мовчазні скуті німотою.
І гаї завилась мовчки в німоту...
І стоїть Вкраїна й Київ сиротою
На краю безодні, втративши мету.

І зловісно, чуйно лиш гудуть дороги
І гримить наїзник — новосвітний бич...
Відклику ж не чути, ані допомоги,
Відклику не чути на безсилий клич.

Затягли країну непроглядні хмари,
І під стріху рідних супокійних хат
Уповзла гадюка розбрату і чвари,
І в безумнім чаді душить брата брат.

V.

В сонній, байдужній, нудній німоті
Встали, прокинулись діти...
В серці живому збудились святі
Славних дідів заповіти.

Встали, озвались палкі юнаки,
Вірні нащадки Богдана...
Їхня снага — це не сила руки:
Гасло — «Хай смерть, не догана!»

Встали, озвались Вітчизни сини,
Вірні нащадки Мазепи:
«Ні, не покинемо рідні лани,
Гори, діброви й степи».

Встали, пірвались палкі юнаки
Стрінати розгін ворожий.
«Стримать собою ворожі полки
Хай нам Господь допоможе!»

VI.

На київській площі, під крилом Софії,
Під прапора рідного тінь
Линули дружньо борці молодії —
Юнацький Військовий Курінь.

Душу живу в оборону
Рідних святинь віддадуть —
Щоб подолати навалу червону,
Матір спасти безборонну,
Лицарі світлі ідуть.

Тілом живим загатити
Вражу криваву путь,
Волю святу боронити,
Честь і батьків заповіти
Лицарі горді ідуть.

Проти п'янкої облуди,
Грізним ударам тяжким
Мужньо наставити груди
Й голову буйною буде
Суджено їм, молодим.

На київській площі, під крилом Софії,
Під стягу ясну злotosинь
Дружньо зібрались бійці молодії —
Безсмертний Юнацький Курінь...

VII.

Ідуть у закутні Крути
Юні шляхом борні

Шляхом чернігівським чути —
Лунко буяють пісні.
В співі бадьорім дзвеніла
Слава борців золота —
Віра, Надія і Сила.
Пісня — присяга свята.

* * *

ПІСНЯ ЮНАКІВ:

«Слухай, Вітчизно кохана,
Страднице в долі терпкій!
Станем тепер, хоч не рано,
Ми на сторожі чуткій.

Битися будем віднині
З ворогом вдень і вночі;
В Крутах, на брамі країни,
В битві освятим мечі.

Зброю ганьбою не вкриєм:
Хто з нас впаде в боротьбі.
З лютим напасником-змієм,
В жертву, Вітчизно, Тобі.

Жертва кривава не згасне
В вічному храмі терпінь;
Сяйвом засвітиться ясным
Вбитих нездолана тінь.

Кров'ю поляглих сплідніє
Матірне лоно Твоє;
Світлі незламні надії
Знову Твій дух оснує.

Нóвим запалишся зривом,
Спрагою знов до змагань.
Гнівню покотиться злива
Бур, буревійних повстань.

Знову боротись за волю,
Помстою шлях палячи!
Стати на бранному полі,
Вгору піднявши мечі.

Перші ми двигнем до бою,
Скинемо хирне ярмо.
В битвах згартуємо зброю,
Гасло борні подамо.

Зброю освятимо чином.
Знову новий заповіт
Лишимо ми, як загинем,
Тим, що підуть нам услід.

Зброю ту нашу піднімуть
Мужні, міцні вояки;
Летом нестримним полинуть
Вслід нам численні полки.

Іскра засвітить пожаром:
Будуть ще грізні бої,
Поки останнім ударом
Здіймемо пута Твої.

Буде ще грім і змагання
Впертих нових поколінь,
Поки не зникне остання
Ворога лютого тінь.

О, Україно кохана,
Страднице в муці терпкій!
Станемо проти тирана
Ми на сторожі чуткій.

Будемо битись однині
З ворогом вдень і вночі.
В Крутах, у тихій святині
Кров'ю освятим мечі.»

VIII.

Мете намет метелиця,
Сніг навкруги Крут.
Пишний обрус розстелеться
Задля бенкету тут.
Мете метіль-метелиця
Виром навколо Крут:
Білий килим розстелеться...
Станеться тризна тут...

* * *

Тут зйдуться у білім завою
І засядуть в заметах стрільці,
І нап'ються хмільного напою
Гості з Півночі — хижі їздці;

Тут зйдуться у білу господу
Привітати чужинних їздців
Славні внуки козацького роду,
Цвіт степів — юнаки-молодці.

Тут, в нових степових Тернопілах,
На порозі українських земель
Будуть скіфів громить озвірілих
Влучним стрілом і дзвоном шабель.

Залунають прокльони й молитви,
Келих випито буде до дна.
І у пристрасній оргії битви
Тут п'янітимуть з крові-вина.

Хто уп'ється — поляже навіки
В непробудному сні спочивать...
Тут, у Крутах, фатальний, великий
Скоро будуть бенкет святкувать.

.....

ІХ.

Був бій. Було пекло... боротьба потворна...
Сплелись світла жертва і брутальність чорна...

Х.

Німа земля скорботою вмліває.
Над білим обшаром крутянських лук
Жалобний прапор повіває.
Кружляє з крякотом скрипучим чорний крук,
У тузі ліс схиляється журливий;
Розлогих піль крутянських тихий сон
Стрясає плач нестримно-голосливий:
Вітри немовкнучі співають похорон...

* * *

У Крутах, у Крутах велика труна,
Покровом заметена білим;
В труні тій лягли юнаки, що до дна
Свій келих смертельний допили.

У Крутах отрути вони напились —
Суволями снігу повиті.
В широкому полі розкидані скрізь
Пов'ялі, розтоптані квіти. . .

У Крутах загинув Юнацький Курінь —
України найбільша і щира
З великих надій і великих стремлінь
Свята, найчистіша офіра.

За щастя Вітчизни, за мир, добробут
Під лезом ворожої сили
У бою нерівнім, в околицях Крут
Життя юнаки положили;

За рідную Землю, за рідний свій дім,
За батьківські рідні могили,
Замучені люто наїздом чужим,
Незмірної муки вкусили.

За славу осяйну столітніх святинь,
За нарід коханий і милий
Жорстоких знущань і нелюдських терпінь
Ви чашу страждання допили. . .

У Крутах, у Крутах велика труна
Завоями снігу сповита. . .
Душа тут загасла палка, вогняна,
Байдужністю неба побита. . .

XI.

Не спинили хижу зграю
Крутянські брами —
Розлетілися по краю
Вороги вітрами.

Не закрили Україну
Крутянські пороги —
Рознесли лиху руїну
Далекі дороги. . .

Переступив дикий ворог
Крутянські брами. . .
Закурився за ним порох,
Загуло шляхами. . .

XII.

На білих покробах, на просторі зимнім,
Крови рубіни вогнем зацвіли;
Кров спалахнула у сяйві промінням —
Тих, що у Крутах лягли.

На пеленах білих, на савані чистім
Кров'ю-рубіном вінець променів.
Кров спалахнула вогнем променистим
Тих, хто у Крутах спочив.

* * *

Не засохли, не зітліли
Живі краплі крові
Тих, що в Крутах довершили
Гордий чин любови.

Просякнули ґрунт родючий
Животворні сили,
І вогнем його палючим
Щедро напоїли.

І просяк вогонь той ясний
Кволих душ глибини,
І зацвіли маком рясно
Землі України.

Прокотила буйна сила
Давніми слідами.
Україна звагітніла
Славними боями. . .

Он далеко в ріднім полі
Чути гуркіт зброї:
Гучно б'ють в ярмо неволі
Новітні герої.

Он за смугою ясною
Степи груди пружать.
До нових змагань і бою
Встають вої дужі.

— — — —

В Крутах сонних розбудили
Борці молодії
І в байдужих запалили
Прагнення до дії,

Нерішучим приклад дали
У крутянськiм бою:
Були перші, що пірвали
Інших за собою.

XIII.

У Крутах, на варті державної волі,
Зі зброєю в мужній руці
Упали хоробро на чесному полі
Відважні юнці-молодці.

При брамі Вітчизни на вірній сторожі,
Між рідних ланів і гаїв,
Їх груди розбили удари ворожі,
Згубив їх наїзника гнів.

Тут на межі з стороною північною
На гордість і честь поколінь
Осяяна славою й пам'яттю вічною
Їхня велична тінь...

XIV. .

Летить, минає рік за роком;
Невпинно дні пливають.
У вік віків залізним кроком

Герої Крут
Ідуть.

І креслять їхні світлі тіні
В безсмертя славу путь:
В віках віків борці нетлінні,

Герої Крут
Не вмруть!

(Б а л я д а)

Не вмере слава, не поляже.

(Народня пісня)

Опівночі в листопаді
Подивись на зорі,
Що пливуть на небоспаді
У бездоннім морі,
І послухай...

В Україні

Дивне диво стало:
Там над землями Волині
Сяйво запалало.

Триста зірок і півсотні
Й дев'ять в небозводі
З оксамитної безодні
Ходять в хороводі;
І горять вони, палають

Невгасимим жаром,
І осяйно спочивають
Над сумним Базаром.

Ті зірничі — Святі Душі
Багатирів Волі: —
Світла Правди не заглушить
Темрява неволі.
В тяжких муках під рукою
Московського ката
В серці з вірою живою
Полягали навик спати
У Базарі, у могилі
Великі Герої
Й вічний промінь засвітили
Слави вогневої.

Буде зорями сіяти
Лицарська та слава,
Бо не стане Волю ссати
Гадюка кривава.
Вже не буде брат в неволі
У ярмі ходити...
Світитимуть в зорнім полі
Святі заповіти
Тих, хто голову козацьку
У нерівнім змагу
Поклав чесно за вояцьку
Славу та відвагу.

День суворий листопада,
День сумний, похмурий
Грізну відбував параду —
Московські тортури.
День мовчазний, наче в глумі,
Та сніги на полі
Прийняли в німій задумі
Мученицькі болі.
Не спіймали свідка очі
Зловорожі чини,
Як кривавив кат з півночі
Синів України...
Тільки вітри над ланами
Похорон справляли

Та над вбитими борцями
Плакали-ридали.
Спозирали буйнокрилі
Ту різню-розправу,
І словами оспівали
Подію криваву.
І відбивсь, розгомонився
Спів той в дужій силі: —
Янгол Помсти народився
У святій Могилі. . .

**
*

Бог, Суддя Правдивий кинув
Знаки над Базаром: —
День кривавий в крові згинув
Надвечірнім жаром,
А над землями Волині
В північ неозорі
Запалали і донині
Світять Душі-Зорі.
І довіку їм світити
Бо то — Правда світить:
Не буде вже кат гнітити
Козацькії діти,
І той день, як чорна тризна,
Жалем нас покрила.
Скоро Янгол Помсти грізно
Розпросторить крила
І оповістить для ката
Сурмою гучною,
Що за злочини розплата
Вже гартує зброю.

Засвітив Господь Правдивий
В небі в листопаді
Святу Правду, знаки-диво
В зоряній лямпаді —
Триста зірок і півсотні
Й дев'ять світложаром
Із небесної безодні
Стали над Базаром.

**
*

О, Музо України, ти все при бандурі
Співала про долю бійців-юнаків
І чоло надхненне схиляла у журі
Над тими, хто келех смертельний допив
І муки черпнув у розправі кривавій,
І згинув на славу Вітчизні у славі.
О, рідная Музо, ти співом повила
Події сумні листопадових днів,
І лунко у пісні журливій бриніли
Печаль, голосіння, затасний гнів...
Твої пісні жалями вже шумлять
І рідне поле гучно б'ється болем,
І далечі оманливі квилять,
І небо гнеться у розпуці долі,
І розбігаються поплутані шляхи,
І червоніють соромом левади,
І плаче вся Волинь-красуня за гріхи
І зраду... ой, за зраду листопада...

— — — — —
Ні, не сумуй! Нехай же не тремтять
Твої кобзи струни гострим болем: —
В землі твоїй борці славетні сплять
З увінчаним незгасним сяйвом чолом.
Не плач над мертвими, нехай надії чар
Окрилює пісні і звук дзвінкої ліри:
Твоя земля — Освячений Олтар
Великої Вечірньої Офіри.
Там впали лицарі могутні і ясні,
Незламні, горді у своєму чину,
І моляться вони в блаженнім тихім сні
За поневолену стражденну Україну.

— — — — —
Благословив Господь достойні їх діла.
В землі німій без почестей тіла
Борців лежать — в небесному ж просторі
Палають вічно їхні душі-зорі.
Так записав Суддя Найвищий в небозвід
Героїв світлих волі заповіт.

Так поклав Господь Правдивий
На ніч в листопаді

Славу-волю, знаки-диво
В зоряній лямпаді.
Триста зірок і півсотні
Й дев'ять над Базаром.
Зорі, месники народні,
Спалахнуть пожаром.
Триста зірок і півсотні
Й дев'ять із безмір'я,
Що сплелись в нічній безодні
В Лицарське Сузір'я...
Вийди ж в північ в листопаді,
Подивись на зорі
І прислухайсь до їх ради:
Що вони говорять?..

Свідчать про печальну славу
Листопадні дні. —
Ятрять гостро біль лукаві
Спогади сумні.
Хай же жалем серце сходить,
Рветься в тузі дух,
Поки гнів у грудях бродить,
Гнів святий не вщух.
Спогад хай про ті події
Силою новою
Відживить нові надії
У новому бою.
Гей, буде ще суд-розправа
Ворогам України —
Не умре козацька слава,
Не вмере, не загине.

Гей, буде ще суд-розправа
Та на лихо враже —
Не умре лицарська слава,
Не вмере, не поляже.

Листопаду дні — це свідки:
Впав юнацтва цвіт,
Та лишився нам навіки
Слави заповіт.

Як згасне день, і ніч розгорне крила,
І чорні коси перлами вбере,
Розпустить в небесах небачені вітрила,
І керму на човні вогнями прибере;
Й коли засвітить хтось тремтливою рукою,
У храмі вічному всі свічки ясні,
І зірка з зіркою вітатиметься грою,
Й розсиплеться їх гра у промені рясні,
І тиша до землі нахилить журне чоло,
Й заграє Всесвіт гімн одвічного буття,
І побіжать хвилини дружним колом,
І стане чуйний час на варті забуття —
Тоді, о, хай тоді засне в душі зневір'я
І стихне в серці жаль за страдників мерців:
Ось попливло в вогнях по небесах сузір'я —
Нове Сузір'я Лицарів-борців.

Між вславлених братів, що діядему ночі
Красою вічною квітчають від віків, —
Хай бачить дружній зір й ворожі заздрі очі —
Сузір'я Лицарів.

Героїв-юнаків.

Недобру долю вічність їм наворожила,
І на Голготі їх в скорботний смертний час
На страдницький вінок їм славу присудила,
І промінь слави досі не погас.
Горить Сузір'я Лицарів. Розкраяло безодні
Здолало морок прірви. У пільму
Пролляло на віки проміння благородні,
Акордом світляним просякло млу німу.
За біль і за печаль, за муки листопада
Прийняли лицарів простори небоспаду
Та засвітили в них безсмертності прикрасу
На пам'ять днів, на сталу пам'ять часу...

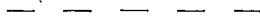
І чорним полум'ям горить осіння ніч,
І вічні іскри в зорях розсипає,
І між сузір'їв на шляхи сторіч
Сузір'я Лицарів незгасним світлом сяє,
В етері мерехтить...

І повен світла храм,
І повний Всесвіт струн і світляних акордів.
І від віків пливають світи у безвість горді...

Й там,

Де восени між Космосу пустель

У листопаді дзвонить світлом Ліра
І в безконечний лет намірився Орел,
І Лебідь плаває, і без кінця, без міри
У безвість котяться Малий, Великий Віз,
І палить паща лютого Дракона,
Блищать Кассіопеї перли сліз,
І Андромеди блискає корона,
І де Персей, побідник злих горгон
Стискає мертву голову Медузи,
І де пишається на сході Оріон —
Там в гурті світлосяйних друзів
Шляхами вічними у безкінець, в безмір'я
Полинуло і Лицарів Сузір'я.

І чорним полум'ям горить осіння ніч
Та іскри-зорі в небі розсипає...
Хтось святиться Великий, віч-на-віч
Із Вічністю Святою розмовляє...
І світлами дзвенить осінній небозвід,
І звуки арф небесних тихо тануть,
Палають зорі, водять хорівід,
Співають зорі — і не перестануть.

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

О, Ліро, Ліро, славу рознеси
Риданнями небесної струни,
Про нашу смерть — в майбутности часи,
Щоб скрізь почули нас людські сини,
Ми підняли мечі і впали на землі,
Ми гордо вмерли, вірні Батьківщині,
І ні безсилий страх, ні дошкульні жалі
Не захитали нашої гордині.

СУЗІР'Я ЛІРИ:

Я смерть багатирів у вічність понесу;
Я передам вікам вогненно-звучним співом
Про силу духа вашого й красу
Й осяйну славу вашу немінливу.

Нехай біжать, нехай летять віки,
Нехай ковтає час людську недолю вперто —
Мої ж пісні могутні і лункі,
А з ними й слава ваша незатерта.

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

О, брате Орле, друже степовий,
Лети ж, лети на рідну Україну
І розкажи усім про наш кінець сумний,
Про нашу неоплакану кончину.
Зрадливий ворог заздро затоптав
І нашу братську зруйнував могилу,
Щоб брат на ній поклону не поклав,
Щоб месники на ній мечів не освятили.

СУЗІР'Я ОРЛА:

Вітаю вас, борці, як здавна я вітав
Могутніх ваших предків дії сильні.
Я славу їм козацьку віщував,
Благословляв на бій своїми крильми,
І степу рідного я ранній смуток пив,
Їх проводжав на лицарських могилах,
І радість, і печаль вояцьку я носив
На сильних і невтомних крилах,
І вам я послужу: над степом полечу
Та там буду із клекотом кружляти,
Аж поки ріки крові потечуть
Ворожої для вашої відплати.

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

Пливи о, Лебедю, у наш чудовий край,
В козацьке неспокійне Чорне море —
Нехай заграє буйне, знов нехай
Дніпро старий до скелі заговорить...
Хай лицарі-брати задзвонять у шаблі
І хай до бою знову встане Україна,
Хай Воля-Правда стане на землі
І Батьківщині світлая година.

СУЗІР'Я ЛЕБЕДЯ:

Я допливу до моря, і в Дніпро
Дам ваше гасло лезом блискавиці;
В козацькі води я вмочу перо
Й обмию сльози сироті й вдовиці.
Я розбуджу надію в їх серцях,
Посію в них я спогад величавий,
Бо душі ваші сяють у вінцях
Одвічної і неземної слави.

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

Брати, брати, осяяні Вози,
Ведіть в наш край небесними шляхами
В задумливо похилені ліси,
У балки та яри з крутими берегами —
Везіть привіт незбореним борцям, —
Нехай на герць новий відточать зброю;
Привітом звеселіть відважні їх серця
І сповістять їм гасло знов до бою.

Моєчазно котяться палаючі вози
У край героїв. . . В балки та в ліси
Біжать і ріжуть кола їх дороги, —
Вогнисті вісники змагань і перемоги,
Керманичі шляхів на вічні часи. . .

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

Товаришу незнаний між світів,
Співмандрівник небесний, о Драконе,
Скажи, чим зориш ти, яких носій ти сил,
Які ти бережеш одвічності закони?

СУЗІР'Я ДРАКОНА:

Одвічно бережу я скарби неземні:
Офірність, мужність, вірність і відвагу
Мій братній вам привіт, о лицарі ясні:
Ви освятили смертю присягу.

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

Хто ти, печальна жінко, що між зір,
Кассіопее, ллеш палючі сльози?
Кому сльозами кинула докір,
Кому сльозами вирекла погрози?

СУЗІР'Я КАССІОПЕЇ:

Скорботна Мати я. Утратила колись
Єдину донечку, кохану та убогу,
І сльози мого жалю пролились
У вічність на Чумацькую Дорогу.
Мій біль терпкий у небі засвітив
І записав вночі на зоряні скрижалі
Вогненний атрибут невітшних матерів,
Тяжкого горя знак, тяжкої їх печалі.
Мій гострий біль знаменом огневим
Запленів на віки вічні вгору
І став погрозою насильникам усім
Та виявом постійного докору.
Світити буде людям без кінця
І в книзі вічній зір не гаснучи сіяти,
Аж поки буде зло кривавити серця
І в тузі Мати Вічна ридати. . .
Благословлю вас, Сини! Я передам
Світам про ваші муки благородні;
Осяйний усміх ваш журливим матерям
Я перешлю з небесної безодні.

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

А хто ж ти, Діво красна, що у вир
Космосу простягла палаючі рамена?
Кого шукає твій нетерпеливий зір?
По кому тужиш ти, і як твоє наймення?

СУЗІР'Я АНДРОМЕДИ:

Я Андромедою між зорями зовусь, —
Сумної матері дочка Кассіопеї —
До страдниць великої невітшної я рвусь,

Мій погляд тулиться із тугою до неї.
Дивіться: вільна я, з піднесеним чолом,
І на руках бряжчать розтрощені кайдани.
Була я скована брутальністю і злом,
А визволив мене герой від Бога даний.
Радійте ж, Лицарі! Безсмертні у віках,
Вже запалали ваші звучні імена,
А зброя — ваша спадщина — в руках
Великого, міцного племена.
Для вашої вітчизни вдарить час,
Впадуть тяжкі тиранові тенета,
Бо на землі сумній змагання дух не вгас,
І до свободи прагне вся планета.
Красою вічною горить Незламний Дух,
Жагуче прагне всесвіт Правди-Волі,
І деспотів мечі не спинять гордий рух
Борців проти ярма й ганебної неволі.

СУЗІР'Я ЛИЦАРІВ:

Хто ти, Персею, лицарю ясний?
Хто ти, господарю в надземнім полі,
Загорнений в сузірній вир рясний,
З вінком звитяг на світлосяйнім чблі?

СУЗІР'Я ПЕРСЕЯ:

Небесний сторож Я. Невтомний войовник
З верховних мужніх сил безсмертного загону.
По волі Зевса зупинився я навек
На варті непохитного закону. . .
Я Андромеду визволив, кайдани їй розбив
І меч свій засвітив я знаком перемоги,
Накреслив в небесах свій справедливий гнів,
До помсти прикував покривджених дороги.
Ось мертву голову Медузину здушив
Рукою, певною святої оборони;
Рукою збройною огидну лють убив —
Пропа в отруйний зір жахливої горгони.
Вітаю вас, борці! Хоробрості чолом!
Вітаю лицарів без страху і докорів!
Ви впали в боротьбі з неправдою і злом —
Хай ваша слава лине поміж зорі.

Сузір'я Лицарів схиляється на схід;
В імлістій темряві вінок огнистий сяє:
То зорі зорям шлють проміннями привіт,
А пишний Оріон сріблястим руном має...

— — — — —

СУЗІР'Я ОРІОНА:

Вітаю Лицарів у зорях золотих!
Вітаю вас і я, Ловець в небесних луках.
Ловили Правду й ви в своїх полях німих,
Та уловили смерть насильницьку у муках.
Живіть же проміж нас, уславлених повк.
Хай ваше зоряне негаснуче проміння
Палає славою. І хай од року в рік
Уславлять вас живі й прийдешні покоління.

ХОР СУЗІР'ІВ:

Вічна слава відважним борцям,
Мужнім без страху й докорів.
В вічності вічній без краю-кінця
Хай полуміють між зорів.
Лицарству слава ясному навік!
Хай же іскристе проміння
Серцем чутливим із року у рік
Славлять усі покоління.

* * *

І світлами дзвенить осінній небозвід,
Акордами безмежність протинають
Палають зорі, творять хорівід,
Горять-бринять — проміннями співають
Про гордих лицарів, про славні їх діла,
Про Правду Вічну у небеснім сяйнім полі...
Горять-дзвенять, аж поки сплине мла
І заспіває день і сонце гімни долі...

**
*

Минає рік за роком в небуття,
І чередуються людськії покоління;
І маривом тремтить мінливе життя
На вічнім вівтарі незгасного горіння.

Великий Час невпинно сторожить
Безмежний лад всевітнього розвою
Й чергову кожну ланку кожну мить
Зриває пильною невтомною рукою.

І паща Вічності гризе голодну кість,
Ненаситна до учинків, діл лукавих;
Минає в забуття людська печаль і злість
І сором, і ганьба, і чорна тінь неслави.

І тільки те, що Вічність в небесах
Вогнями слави в зорях засвітила
Рукою певною, — палатиме в часах
Назавжди, як горять негаснучі світила.

Минає рік за роком в безкінець,
А слава Лицарів Базару, їх терпіння
І муки горді їх, як гордий їх вінець,
Палатимуть в огнях сузірного проміння.

**
*

Вийди ж, вийди в листопаді,
Подивись на зорі,
Роздивись по небоспаді
(Простір неозорий)
І послухай срібні співи,
Золоті розмови
І поеми галасливі,
Баляди чудові...

Світлу пісню величаву
Слухай серцем чулим
Про величну вічну славу
Лицарів заснулих,
Про їх вчинки незатерті
В вічній книзі Долі,
Про красу їх мужню смерти
На Базарським полі.

У просторі неозорім
В пам'ять з роду в рід
Записали ясні зорі
Слави Заповіт.

**
*

Бо там, де в безкінець мовчазний, у безмір'я
Попливали листопадові палаючі сузір'я —
І Ліра, і Орел, і Лебідь, і Вози осяйні,
Кассіопеї сльози, Андромеди світлосяйний
Вінок, Персея меч і щит і руно Оріона, —
Там по велінню Вищого Правдивого Закона
Й Сузір'я Лицарів знайшло свою дорогу
І зорить, і горить на вічну перемогу
Одвічних Правд Життя — Змагання і Свободи,
Як знак безсмертної Героям нагороди.

**
*

Вічність вічне засвітила
Навік в небесах;
На негаснучі світила
Приділила знак:
Триста зірок і півсотні
Й дев'ять світложаром
З оксамитної безодні
Світять над Базаром.

І зоріє-пломеніє
Променистий спів
Про великих днів події,
Листопадних днів...

Споглядай, аж поки очі
Не закриє сон.
Впливає опівночі
Пишний Оріон...

Дума про Щербача

...Покинь, Байдо, байдувати,
Сватай мою дочку та йди царювати.

Твоя дочка, царю, поганая,
Гей, а твоя віра, царю, проклятая.

. . . . .

Взяли Байду тай зв'язали,
Та за ребра гаком, гаком зачіпали...

Народня пісня

Молодців козацьких москалі спіймали
Та в холодній церкві в Міньках замикали.

Там їх мордували й голодом морили,
Щоб то їх позбавить лицарської сили.

Сиділи й співали козаки з розпуки:
«Нащо, Боже Правий, нам післав ці муки»...

І прийшов до церкви комісар московський,
З ним кати червоні ще й Юда-Котовський.

Стали козаченьків вони намовляти:
«Вже вам за Україну годі воювати!

Йдіть бо в наше військо службу відбувати
Та будете з нами разом панувати».

Замовк, засмутився цілий гурт стрілецький...
Гей, та вийшов лицар Щербак молодецький.

Став він попереду, глянув катам в очі
І озвався гучно, як грім опівночі:

«Гей-бо, вояки ми, козаки українські,
Не підем у ваші, у полки катівські,

Не підем, хоч знаєм, що за те нам буде,
Та не схилим чола, а наставим груди...

Всі бо ми поклялись битись за Україну,
Всі ми присягались битись до загину.

Знаємо, що смерть вам наша не проститься,
І за наші муки ще народ помститься.

Викличе на помсту кожна крапля крові...
Бийте ж нас, катюги, — ми на смерть готові»...

* * *

Вбили козаченьків — усіх розстріляли,
В Базарській Могилі, як гній, закопали...

Вбили й поховали...

та не тішся, враже,

Бо та їхня слава не вмре, не поляже.

Бо та їхня слава не вмре, не поляже —
Про їх смерть геройську на весь світ розкаже.

Викличе на помсту новий здвиг стрілецький,
Бо до помсти кличе Щербак молодецький.

Друковано в журналі «Гуртуймося»
ч. 3, 1929 р.

ЕПІТАФІЯ

На могилу 359 Лицарів Базару

Вітчизна нам звеліла, і пішли,
І впали тут ми, вірні заповіту
Батьків своїх. О, хто б ви не були,
Підіть, скажіть про нашу долю світу.

Хай знає брат, хай знає чужинець,
Хай знає друг, і ворог хай почує,
Що марний наш і страдницький кінець
Змагань святих за волю не вгамує,

Бо ми живем, осяйні і міцні,
В серцях і в пам'яті великого народу.
Ми встанемо в прийдешні слухні дні
І знов гукнем: — «За правду і свободу!»

І вдарить меч, знов шабля задзвенить,
Повстануть люди стомлені, похилі...
Ідіть же, світ широкий сповістіть,
Що чуєте із нашої могили.

Хай знає брат, що тягне ще ярмо,
Хай знає друг, і ворог хай почує,
Що тільки тілом тут ми лежимо,
А вічний дух наш волю скрізь чатує.

Друковано в журналі «Гуртуймося»
ч. 3, 1929 р.

МІСТИЧНА ПОЕМА

Ми́ѣ отмщеніє, и Азъ воздамъ

Ой, упав же сірий смуток та на ниви голі...
Ой, не вийде вже весною вільний орач в поле;
Не розкрає білим лезом лану чорні груди,
Не засіє живим зерном чорноземні груди
І не зросить землю рідну животворним потом;
Не розсіє, не розвіє в ній свої турботи;
Не зростить в ріллі родючій вже ясні надії:
Не згадає в пісні вільній літа молодії...

Ой, упав же сірий смуток на поля самітні
І затьмарились журбою далечі блакитні.
Не понесуть вже на ниву серпи літом жниці,
Не покриють лан веселий золотом пшениці...
Осінь журно привітає країну багату,
А зимою з жахом зиркне голод в кожную хату...

* * *

Ой, упав же сірий смуток на лани розлогі.
Ані стогону-молитви, ані скарг до Бога...
Німотою оповилась здолана Україна,
І примарою над нею піднеслась руїна.
Ані гніву, Правди-Гніву, Гніву й Помсти грому
Не почути, не пізнати на степу німому...
Ой, упав же чорний смуток на порожні луки.
Плаче вітер над полями та крекочуть круки...

* * *

І серед мовчазної безсилої розпуки
Ударив нагло грім... Зірвалися борці
І в серці з вірою, із шаблею в руці
Пірвалися в останній бій. На муки,
У пекло, у вогонь розбить кайдани з брата
Злетіли зграєю нестримною орли...
Була ж несила їм насильство подолати
І... поламавши крила, полягли...

* *
*

Без скарги здвигнули страждального Хреста
(Тягар історії Скорботної України)
І на тортури йшли. Останньої хвилини
Вищали слово волі їх уста.

І у розлючених загарбників-катів
Помилування марно не просили,
А мужністю і на краю могили
Їх гордий Дух нездоланий горів...

Пішли й загинули. Не згасли їх серця
Перед стражданнями новітньої Голготи —
Не можна волі вищої збороти,
Вона вела до славного кінця.

Їх Доля повела на мученицький шлях,
Життя від них Вітчизна зажадала,
І віддали покірно, як сини, і впали,
Проллявши кров на батьківських полях,

Як жертва викупна колишніх давніх літ,
Як цінний дар за світлі сподівання. . .
Бо знали й вірили, що їх святі страждання —
Нащадкам в боротьбі за волю Заповіт.

І знов мовчазно муки у терпінню
Вкраїна п'є. . . І нагаєм брудним
Мордує кат покірливу рабину. . .
А на руїнах — згарища і дим,
І на місцях святих, де рідна кров проллята,
Як на оганьблених уламках вівтаря,
Стоїть ненависна тяжка нога проклята
Гнобителя червоного царя. . .
І там, і там, де бій останній покінчили,
Де впали в боротьбі подвижники святі,
Вояцька домовина без могили
Сумує на ланах скорботних в самоті.
Сумує і мовчить. . .

Зловіще ж те мовчання,
Як перед бурею поновного змагання. . .
Бо при труні отій, як світлий вісник Божий,
Став Янгол Помсти на сторожі.
І вічну тїнь борців, і меч їх, і шолом
Він осінив своїм нездоланим крилом.

II.

Минає рік за роком. Час біжить
У прірву забуття холодного, німого,
Та янгол віщій пильно сторожить
Спочинок лицарства великого, святого.

Серед порожніх піль, і згарищ, і руїн,
Як монумент, стоїть він величавий.
І на щиті його — подій великих тїнь,
І на мечі його — незгасний промінь слави. . .

Зорею сляво від чола
І ризи променіють,
І за плечима два крила
Вогнями пломеніють.

І креше грізно в млі німій
Меч блискавку блакитну,
І обвиває буревій
Поставу непохитну.
І очі месника — вогонь,
І зброя вся — з вогнів.
Жахлива міць його долонь,
Сурма віщує гнів.
Поміж степів, німих руїн
Ударив грім: — говорить Він...

«Я — Янгол Помсти. Між світів
Бог Правди тут мене поставив,
Щоб мій палкий, жагучий гнів
Ім'я борців прославив.

В кривавих муках я зродивсь
І освятивсь героїством чину,
Я жертвами бойців скріпивсь
В боях за Батьківщину.

Так! Замість мирного жезла
Поклав я вогневицю-зброю
На рубі меж Добра і Зла,
Як символ їх двобою.

І Зло — неволя і ганьба,
Вороже володіння,
Добро ж — жертвна боротьба
І помста за терпіння.

Одвічний я, як вічний дух
Змагання до свободи...
Мене почує ворог, друг,
Почують всі народи.

Як біль терпкий мій не ущух,
Не вщухне гнів — палання...

І голос мій хай ворог, друг —
Хай чують віщування.

Бо кість моя і моя кров
Із тіл замучених героїв, —
І ще ніхто не поборов
Тих ран, що я не згоїв.

Мое бо серце із вогнів
Сердець борців та з їх розпуки, —
Ніхто не згасить тих жалів,
Що виникли із муки. . .

Налита полум'ям живим
Моя страшна важка правиця.
Мій чин — небесний карний грім,
А слово — блискавиця.

Мій лет завжди без перепон,
Мій гнів без меж і без границі,
Наказ мій — громовий закон,
А слово — блискавиці. . .

* *
*

Гучний кімвал, дзвенлива мідь
Нехай гримить, нехай звучить
На повсякчасну славу:
Бо владно я на біг століть
Знак боротьби поставив.

Серця поляглих я спалив
І серед рідних тужних нив
Їх освятив могилу
І став на ній, як з неба гнів,
Закований у силу.

Живий вогонь в моїй руці,
Його не погасити: —
Бо в тім вогні душа борців:
Живуть їх заповіти. . .

Насильству не скінчить борню
І не затьмарить слави —
Нап'ються хай мого вогню
Нові вояцькі лави,

І знову буде гук громів
І брязкіт зброї в полі.
В гробах героїв не знімів
Могутній заклик волі...

Могили дихають в вогні,
(Таять пекучу ляву)
І спалахнуть у слухні дні
На кару і розправу.

З могил героїв встане тінь
На герць з тираном новий,
І голос прозвучить велінь
Несохнучої крові...

Я — Янгол Помсти: крові крик.
Я — тінь поляглих, гнів живих...
Я — кличу воїнів... Моя незломна сила...
Спішіть на заклик мій під непоборні крила...

Ще не кінець... О, ні! О, ні!
Хоч стихли громи й блискавиці,
Хоч згасли бойові вогні,
Замовкли сурми мідяні
Й під порохом шаблюки і рушниці —
Живуть бійці...

Подоланих кривавлять рани
І тіло й кість гризуть кайдани,
Отруйний точить серце шал...
Так ждять же й вірте: ось з розмаху
Новий ударить грізно вал
Великих бур і жаху.

Погляньте: рідний край — руїна, попіл, дим,
Широка непосвячена могила,
Свободи запустілий цвинтар... І над всім

Розсяг дракон червоний чорні крила.
Дивіться: рідний брат у рабському ярмі
Під батогом північної потвори
Знов росить ниви потом і слізьми
І в наймах для панів дідівську землю оре.

Приладжуйте ж гармати і рушниці,
Гостріть шаблі, відточуйте багнет,
Бо вдарить туча, спалахнуть зірниці,
Настане час, і прийде Свято Криці —
Із чим тоді підете на бенкет?..

Прийде Великий Месник і покличе —
Куди сховаєте від сорому обличчя?..

Я — Янгол Помсти, бурі здвиг,
Я — тінь поляглих, гнів живих.
Я кличу: в кого кров у серці не здубіла,
Спішіть на заклик мій під чудотворні крила.
Хай помста викупить наругу і терпіння,
І хай довершиться святих небес веління.

Так умочіть же сталь холодну
В живу гарячу кров:
За голову козацьку благородну —
Ворожих сто голов... .

Пекучу вашу правди спрагу
Хай згасить зброї чин —
За вікову нелюдяну зневагу
Заплатить хай москвин... .

Де ступить Месник неблаганний,
Хай не зросте трава —
За Київ ваш державноправний
Спокутує Москва... .

Друковано в журналі «Гуртуймося»
ч. 8, 1931 р.

НА ПОЛІ БОЮ

Ще ніч сумна... Скінчився бій.
На трупи полягли прапори
В скорботі самоти німій...
І похилились гори,
Сповився тужно в мряку діл,
Ридає струмисько десь з нудьгою;
На купах схолоднілих тіл
Вітрець цілує зброю...
Коли ж то темінь рознесе,
Нарешті, ясний промінь днини?
Хто зброю цю ще піднесе,
Хто стяги ці розвине?!
Які то месники прийдуть
На ці поля журливі,
Чиї то сльози упадуть
На цих борців спочилих?
Коли справдиться Долі суд
На зраї кровопивців чорних?
— Тоді, як мертві оживуть
В нащадках непоборних!

Друковано у «Вільному Козацтві»,
Прага, ч. 33, 1929 р.

ЗИМОВИЙ АНАБАЗИС

**
*

.....

Ворог ізправа, ворог ізліва
Згуба із півночі й сходу.
Будуть криваві, небачені жнива
В зимні метелиць і льоду.

Любар трикутним раменом обняла
Дика ворожа сила:
Тут, у Трикутнику Смерти, стояло:
Любар — ганьба чи могила.

Табором дужим і білі, й червоні.
Стиснули горстку героїв.
Ось заіржали осідлані коні...
Брязкіт піднятої зброї...

Голову хилить вояцтво в задумі:
В гіркості лиха й напасти
Душить отрута останнього глуму:
Вмерти — чи зброю покласти?..

Любар схопила раменом трикутним
Доля нещадна і груба, —
Знаком поклала повік незабутнім:
Любар — ганьба? Чи загуба?..

—————

Ні! Мужність козацька без краю-границь!
Не зломить негода вояцькою міць.
Гей, душі козацькі прудкі і палкі...
Тихо згорнулись мовчазні полки;
Стали сталевою лавою в шик.
Болю не зрадив ні стогін, ні крик.
В братньому гурті в годині лихий
Креше об груди стрімкий буревій.
Сила струмиться у сотні долонь,
Серце і зброя куються в вогонь...

І впав блискавицею в замкнутий рій
Нараз

наказ:

всі враз
у бій!

**

Сурми сурмлять розлого на сполох —
Меч у правицю, чоло під шолом:
Гей, там на обрій, де міряє ворог
Межі нерідні — пролом!

Сурми сурмлять велику тривогу,
Шумом і громом когорти гудуть —
В простір безкрай на герць-перемогу
Слалась почесна путь...

Плечем в плече, стременами в стремена
Відважно стали ми на грізний руб;
І знов замаяли уславлені знамена,
І засвітивсь на них осяяний тризуб.

Орли знялись, зірвались грізним туром
І левом кинулись в новий кривавий вир,
І загатили час тривким, залізним муром —
Безсилля Любара, неслави поговір.

**

Двигтить земля: стрясається в ударах
І гуком боротьби бринить межа степів,
І будиться у крові і пожарах
Безумним шалом гнів розпалених борців.
Ясніє небосхил; в нестримані розгони,
Звисає сонця меч із темних клубів хмар —
Підносить вітер в лет бійців загони
Та іскри в попелі роздмухує у жар.
І рвучко линуть в бій в нестримному розмаху,
Ганебні ярма б'ють і люто рвуть кайдани
Новітні вояки, вчорашні сіромахи,
Оплутані терном насильства і омани.
І знов дзвенить в борні козацька зброя ясна
І слава світлих днів виблискує стара,

І рідної крові напилась рілля,
І духа їх волі вдихнула земля,
У лоно прийнявши насіння їх чину —
Одвічних змагань за свою Батьківщину.

— — — — —

...І задрить будуть, поки світа сонця,
Герої срібнощитні Македонця,
Гофера лицарі, мужі хоробрі Шілля
Всеславному походу у запілля
Козацьких лицарів незломних.

У докір

Вони лихий і непривітній долі
Гукнули виклик, піднесли до зір
Непереможні гасла Волі,
Й на віки вічні в світові скрижалі
Своєю зброєю огнистою вписали
В горінні чистому вояцької екстази
І славу, й честь, новітній Анабазис...

Друковано в журналі «Гуртуймося»
ч. 13, 1935 р.

БЕЗСМЕРТНІ

Вони зродилися в огні
Палкого шалу оборони —
Оті численні курені,
Сотні, полки, коші, загони.

На поклик Рідної Землі,
На скрип ярем і зойк неволі,
У відгук брязнули шаблі,
І гримнули рушниці в полі.

І гордо знявсь блакитний стяг
Й осяяв золотом Тризуба
Тернисту путь, кривавий шлях
Борців Вітчизни — вольнолюбів.

**
*

Кували меч в вогнях борні
І гартували кров'ю зброю,
І в найчорніші люті дні
Стояли непохитно в бою.

І серед тихих журних нив
Під дзвін розтrocених кайданів
Їх бурний здвиг благословив
Могутній віщій дух Гетьманів,

І в шумі бойових громів,
У вирі грізнім і кривавім
Тяжкий їх подвиг пломенів
Неугасимим німбом Слави.

**
*

Із тьми неволі довгих літ,
Осяяні новим промінням,
Прийшли й дали ви заповіт
Змагань майбутнім поколінням.

І ті, що впали в боротьбі
І в ній свої сточили сили,

Навік оздобили собі
Безсмертям лицарські могили,

Бо в їх сліди, в ту саму путь,
Під стягом лицарської чести
Нові борці підуть-підуть
Тягар вже зрушений донести.

На їх святий геройський чин,
На їх труди, офіри й муки
Молитись буде вірний син,
І будуть заздрити їм внуки!

БОГ ВОЙОВНИКІВ

Наш бог — Бог гніву і громів,
Віттар наш — поле бою,
Молитва наша — спів сурми,
А дзвони — зброя в зброю.

В чужім ярмі ми довго йшли
І кров'ю шлях росили. . .
А позад нас росли й росли
Непімщені могили.

В ганьбі ми зносили тягар
Московської опіки;
Протестом на тяжкий удар
Був зойк лише одвіку.

Доволі! Хай умре любов —
Наш провідник безсилий.
Нехай веде на смерть за кров
Нас янгол вогнекрилий.

Лишім жіноцтву поливають
Слізьми святі могили;
А нам належиться кувать
Нові мечі та стріли.

Не будемо прохать собі
В людей і неба долю —
У громі, бурі, в боротьбі
Свою здобудем волю.

Доволі сліз і молитов!
Нехай вояк не плаче!
Проллем в офіру смерти кров,
Ворожу кров гарячу.

І прийде день з святих руїн
Нам знов до бою стати.
Однині бог наш — Бог один,
Бог помсти і відплати.

За око — око, зуб за зуб,
За муки — смерть і муки.

На шлях боїв, за дії згуб —
Ми зброєносців внуки.

Наш бог — Бог бур і блискавиць,
І храм наш — поле бою;
Молитва — гуркіт гаківниць
І дзвони — зброя в зброю.

* *
*

Так, сталося! Скінчилась боротьба...
Поляглих тліють кості благородні...
Козак, свобідний вчора, став сьгодні
Рабом раба.

Відкинуто пощерблені шаблі
Та знято з коней сідла і підпруги;
В руках борців плуги, як знак наруги,
Серпи й граблі.

Прапори згорнено... Подоланий орач
Недавній клич бадьорий перемоги
Змінив на тужний, тихий і убогий,
Безсилий плач.

Прошли часи захоплення й пісень,
Надій і мрій, змагань гучних і слави.
В останніх променях кривавої заграви
Погаснув день...

Подолано веселий вільний край;
Свободу втоплено в потоках сліз і крови;
На шиї кайдани — невільничі обнови,
Свистить нагай.

Розперезавсь лукавий підлий кат
На цвинтарі нездолоаної туги...
І тягне знов ярмо з останньої натуги
Мовчазний брат.

ЗАБУТЕ БОЙОВИЩЕ

(Незнаним поляглим)

Імена ж їх Ти, Господи, знаєш.

То не хмара — чорні круки
На широкі лани-луки
    З криком налітали;
Не трава лягла на полю —
Свої голови за волю
    Козаки поклали

І скорботні, й сумовиті
Лежать лицарі побиті,
    Розкидані всюди,
Обгорнув їх морок ночі,
Вічний сон скував їм очі:
    Ніхто не розбудить.

На печальнім полі битви
Без попа і без молитви,
    Без свічок й кадила...
Буйні вітри відспівають
І піском позасипають
    Козацьке їх тіло.

І не теплими сльозами,
А холодними дощами
    Буде воно вмито;
Не закриють рідні руки
Мертві очі — хижі круки
    Виймуть їх сердито...

Дід нащадкам не розкаже,
І нагробок не покаже
    Рідному народу,
Де лягли борці незнані
У кривавому змаганні
    За його свободу.

* *
*

Ой у полі-полі
Могила стирчить,
А на тій могилі
Та орел сидить.

Сидить він, сумує,
Що пройшли літа,
А з ними і слава,
Слава золота.

Лицарство спочило
В непробуднім сні,
Лиш стоять могили
По степах одні.

А безсилі внуки
У чужім ярмі
Рідний лан зливають
Потом і слізми.

**
*

Вартівник невтомний,
Орел тих степів,
Сторожить в могилі
Притаєний гнів.

Він чекає часу,
Як ті дні прийдуть,
Що наш край охопить
Невгасима лють.

І громи ударять
У ворожу міць.
Спалять стіни тюрем
Стріли блискавиць,

І ярмо неволі
Розгорищить раб,
І настане волі
Радісна пора.

І тоді з могили
Орел ізлетить
Й, крила розпростерши,
Степ благословить.

ПРИСЯГА

Не помолюсь, не поклонюсь богам,
Чужим богам, блискучим у гордині:
Мій Бог зневажений, мій Бог скорботний там,
На здоланій тираном батьківщині.

Землі чужої, кращої землі,
Чужого люду не назву своїми:
Мій брат з тавром неволі на чолі,
Мій рідний край у попелі і димі...

Не поцілую я чужинну корогов,
До серця не лежить чужа країна...
Нехай мій дім, мій храм, мій край — руїна,

Та кличуть тіні їх мене до бою знов:
Один мій Бог! Єдина Батьківщина!
Одна моя незраджена любов!

Друковано в журналі «Гуртуймося»
Прага Чеська, ч. 7, 1931 р.

* *
*

Ще не кінець. О, ні! О, ні!
Ще буде Суд Святий і правий.
Ще буде буря. У борні
Дійдуть впокорені до слави.

Ще ніч. Та близиться світанок:
Веселим, ясным сяйвом ранок
Розірве темряви серпанок.
Під попелом негасним жаром
Ще тліє іскра й незабаром
Могутнім спалахне пожегом.

І прийде день, настане день —
Подолані катів осудять.
І звуки визвольних пісень
Жагу свободи в серці збудять.

ІСХОД

Ми відійшли. . . Востаннє оглядали
Останні клаптики прарідної землі.
З якою тугою і болем покидали
Поля, де в б'юю побратими полягли
Й які ми рясно кров'ю поливали!

В простори невідомі заграниці
Із сумом відійшов знедолений козак. . .
Салют останній віддали рушниці,
І не одна прощальна, пристрасна сльоза
Упала важко на холодну крицю.

Розвіялись в світах. . . Піщинка між піщинок. . .
Чужий орали в поті переліг
Та їли хліб гіркий, терпіли злобний вчинок —
І часом переходили поріг,
Що дав скитальцеві спокійний відпочинок.

Нам не було дороги в Батьківщину:
Усі шляхи нам терном поросли.
Сувора нам була на чужині гостина,
Але по всіх світах ми гордо пронесли
Твоє Ім'я Священне, Україно!

Вірш зображує перехід річки Збруч в листопаді 1920 р.
та інтернування на території Польщі.

ЕЛЕГІЯ

Ми відійшли в німі чужинні далі
Із серцем, повним туги і печалі...
Покинули свою кохану батьківщину,
Скривавлену, задимлену руїну...

Лишили там і рідний люд, і скарби,
Що час лихий і ворог нам загарбав;
Самі ж, як жебраки, понижені, обдерті
Пішли в світи назустріч горю й смерті...

В чужих краях, незнаних і суворих,
Чужі усім в просторах неозорих...
Але взяли один найбільший цінний скарб,
Що в серці вірному навек відтиснув карб —
Синтези духа рідного і крові,
Що у борні важкій ховали під покровом,
І скарб той вже ні ворог, ані час —
Ніхто не зможе відібрати в нас...

Той найдорожчий скарб, приречений одвіку,
Ми понесли в світи, коштовність цю велику,
Й глибоко заховали в грудях.
Чи в самоті сумній, а чи на людях,
Він нам світив і сявав завжди й скрізь.
Чи в хвилі радощів нечасті й світлі,
Чи у гучнім бою, чи в тихий час молитви,
Ми чуємо завжди твої слова могутні,
Вітчизно-страднице, повіки незабутня!

* *
*

Так! Ще над рідними ланами
Визвольна блисне булава,
І над козацькими синами
Засяє слава бойова . . .

І вдарить кінь тяжким копитом,
І плуг застрягне на землі;
В руїнах, порохом покритих,
Засвищать месників шаблі.

В ударах грому бойового
Зірветься хвиль визвольний шквал,
Дрижить наїзник, бо на нього
До помети подано сигнал.

Тоді негідник-лиходій,
Спаралізований від жаху,
Як зборений зів'ється змій,
І зложить голову на плаху.

Так! Ще прийдуть великі дні;
Тоді замовкнуть тужні струни,
І гнівом заgrimлять перуни
В останній визвольній борні.

ОСТАННІЙ АКОРД

Великої доби Багатирі,
Герої батьківщини,
Чий Дух заплomenів в порі
Державности України,

Нехай якийсь сильніший бард
Вам проспівает славу,
Увіковичнить ваш вояцький гарт
І вчинки величаві. . .

Я ж тихим співом честь віддав
Усім, хто у бою упав,
Кого зустріла без жалю
Жорстока смерть понура.
І мовчки голову хилю. . .
Мовчи і ти, бандуро!..

НАШИМ МАТЕРЯМ

Не плачте, не плачте нещасні мами,
Сліз чистих не лийте над нами,
Що в душних в'язницях конаємо ми,
Закуті лихими катами.

Що голови в битвах кривавих кладем,
Кістками степи засіваєм,
І в прикрій неволі покинуті мрем,
В азілі по світу блукаєм...

Такий уже жереб призначено нам,
Нам небо дало таку долю,
Щоб душу і тіло своїм ворогам
Ми в жертву поклали за волю,

За щастя народу, за соняшні дні,
За честь безталанного краю...
Тепер, хоч повсюди руїни одні
І повно скрізь туги й відчаю,

Хоч журно ще ллються повсюди жалі
І темрява людність вкриває,
Настане той час, що на нашій землі
Великая правда засяє

Промінням блискучим. І встануть раби,
І кинуть насильству служити,
Ганебне ярмо розторощать, щоби
Життям новим вільно зажити.

Так буде! Не плачте... Не треба вже сліз,
Бо волею Бога і долі
На діло велике ми всі підвелись
І в бій йдем сміливо до волі...

ЛИЦАРЯМ НОВОЇ СІЧІ

(Вільним козакам-кубанцям)

Лишився морок бездоріжжя
Від тих гірких минулих літ,
Як вітер зніс останній слід
Святих руйновищ Запоріжжя.

На вогнищі старої Січі,
Здавалось, згасне дух батьків,
Й назавжди їх визвольні кличі
Заникнуть в безвісті віків.

Здавалося, ворожа сила
Поклала волі нашій грань...
Та ось таки загомоніла
Від сну пробуджена Кубань.

Нових осель зелені луки
Таїли заповіт степів,
І гасла лицарських дідів,
Нарешті, повторили внуки.

В пільмі невольницької ночі
Безвладно чорноморець спав...
Та враз свої розплющив очі
У громі боротьби — і встав.

В новім гнізді колишню силу
Орел степів уже відчув.
Розправив задубілі крила
І гостро глянув в далину...

Благословенні ж ті хвилини!
Із мертвих встав наш вільний дух
Й нестримно рветься в творчий рух
На давніх згарищах руїни.

Вібує простір від напруги,
Вирує крил могутніх змах!
І хай тремтить, як від недуги,
Лукавий ворог на степах.

Хай знає: нашої неволі
Скінчилась довга, глупа ніч —
В нових борцях на ріднім полі
Воскресла Запорізька Січ.

У ВЕЛИКІ ДНІ

(Т р и п т и х)

I. СТРАСНИЙ ЧЕТВЕР

«Возрадуйся, Равві». — І підступив Іуда,
І голову покірливо на груди
Учителю з пошаною поклав,
І ніжно обіймав і цілував...

Наблизились мучителі і взяли
Безвинного Ісуса і зв'язали...

І пролунали враз слова Христові:
«Ти символа великого Любови
Заплямив зрадою ганебною, Іудо.
І відтепер ім'я твоє повсюди
Повік-віки сини вселюдські-браття
Огидою покривають і прокляттям»...

II. СВЯТА П'ЯТНИЦЯ

Христос лежить в Божественній Труні —
Ридас сонм невітшних херувимів.
І хор сумних шістькрилих серафимів
В скорботі ле з риданнями пісні.

Повились тугою пригнічені поля,
І гори, і ліси. І все живе — в жалобі
І людство все... І при Святому Гробі
Незримо плачуть небо і земля.

— — — — —
Та нам найбільш приречено тепер
Над втратою всесвітньою ридати:
Бо то у краю нашому розп'ятий
Новим гнобителем Христос удруге вмер...

III. ВЕЛИКДЕНЬ

Страждав і вмер, і вже в труні лежав,
І в третій день, як прорекли пророки,
Син Божий смертю смерть здолав:
Живий побідно з мертвих встав
І сяйвом просвітив гріховний світ широкий.

— — — — —

Так не умре й народ мій віковий:
Тепер в німому сутінку могили
Таїть він животворні сили,
А прийде час чеканий і доспілий —
І встане Велетень із темряви живий.

ВЕСНА НА ЧУЖИНІ

Весна на чужині... З блакитного неба
Всміхається сонечко сяйвом ясным,
І вабить, і кличе, і тягне до себе
Теплом життєдайним та чаром своїм...

Та що мені з того, що сонце тут сяє
І землю нерідну цілує, пестить,
Коли край мій рідний в темряві безкрайї,
В ярмі чужинецькім закутий лежить?..

У полі зеленім розсипались квіти
Килимом барвистим; на вільних полях
Їм любо цвісти тут, синіти, жовтіти,
Всміхатись до сонця, ховатись в житах.

Та що мені з того, що гарні ці квіти
До неба чужинного пахощі ллють,
Коли у Вітчизні, ганьбою покритї,
Лиш квіти насильства криваві цвітуть...

Пісні на чужині лунають весільні;
Як хвилі нестримні, їх звуки летять
В широкі простори, далекі і вільні,
Та гомоном радості в серці бринять...

Та що мені з того, що пісня лунає
Весела і вільна в нерідних полях,
Коли край мій милий тепер обгортає
Лиш туга смертельна, і розпач, і жах?..

Та що мені з того, що тут, на чужині,
У дівчини радість цвіте на устах,
Коли у розп'ятїї моїй батьківщині
В сестер моїх сльози не сохнуть в очах?

І що мені з того, що тут в кожній хвилі
Життя безтурботне вулканом кипить,
Коли в Батьківщині моїй онімлії
Мій брат у кайданах ворожих ще спить!

**
*

Ні, нема мені спокою
Між чужинних піль:

Тисне туга німотою,
За своїми біль...
І не маю насолоди:
Не вгашу жалі
В саяві ясної свободи
На чужій землі.
Не вдушу нудьгу-гадюку,
Не остужу гнів,
Не розвію свою муку
Між чужих країв
І не втішу свої болі
У чужих краях —
Хочу волі, волі, волі
Лиш в своїх степах!..

**
*

Хай барвистим світлом сяє
Тут чужа весна —
Мою душу й серце крас
Осінь навісна...
Радість весен божевільну
Лиш тоді знайду,
Як на рідну землю вільну
Вільним я прийду.

НА ПОЛЯХ ПОЛТАВИ

Вже два століття навкруги Полтави
На тихих зораних полях
Гроби скорботні... Хто ж то шлях
Останній там пройшов без слави?

В глухому забутті лежать,
І ворог топче їх ногою...
Козацькі лицарі там сплять
У непорушному спокою.

І час летить у небуття
Невпинно, як із лука стріли.
І сивий порох забуття
Вкриває лицарські могили...

Однак, примари скорбних піль
Постійно ятрать внукам груди,
І вічний спогад, вічний біль
Тих місць святих нам серце будить:

В нім ожива Полтави тінь...
Дивіться: в бурі, в гromі бою
Борці минулих поколінь
Встають громадою живою,

Несуть через вогонь і чад
Козацькі вславлені знамена...
І встане ряд, і ляже ряд...
Ідуть і гинуть безіменно.

Тремтить Полтава... Грає бій.
Хто схилиться, хто переможе?
Та неминучий час лихий
Вже долю зважену сторожить.

Шаліє у борні москаль,
Нестримною стіною лізе.
Гримить мушкет, реве пищаль,
Скрегоче точене залізо...

— — — — —

Хитнулись шведи. У вогні,
Немов орел понад степами,

Сам гетьман сивий на коні
Літає грізно між полками.

На ношах ранений король,
Мов лев, в палкім розгáрі бою
Підносить стомлене чоло
І владний знак дає рукою.

І знов слухняний швед стоїть,
І знову бій не угаває,
І знов ворожий лад тремтить,
А присуд долі дозріває...

І ось ядро... і Карл упав...
Кінець жорстокому змаганню:
Могутній тиск ворожих лав
Ламає лінію останню.

Побігли шведи. Їм услід
Козацькі ринули загани...
За ними чути стук копит
Петра спізнілої погоні...

— — — — —

На трупах славних вояків
Ганебно вороги пиячать.
Король і гетьман між степів
Сумними тінями маячать.

— — — — —

Летять роки, віки летять.
На полі боротьби і слави
Всуміш розкидані, лежать
Німі тіла борців Полтави.

І мріють душі їх у сні
Про щастя рідного народу,
Що внуки їх в новій борні
Здобудуть втрачену свободу.

Прага Чеська, журнал »Гуртуймося«,
число 2, 1929 р.

ШАРЛЬОТТА КОРДЕ

(П о е м а)

Примітка упорядників:

Поема мала складатися з таких розділів:

1. Надхнення месниці (молитва Шарльотти Корде)
2. Смерть Марата
3. Шлях на ешафот (Кальварія)
4. На ешафоті
5. В тіні гільйотини
6. Кат Шарльотти Корде
7. Екзекуція
8. По смерті Шарльотти (пророцтво й прокляття катом).

Крім того, автор ще мав написати пролог у двох частинах: 1. Револуція у Франції, і 2. Замість тиранії короля — тиранія Конвенту, — але намір не був здійснений. Частина 6 поеми (Кат Шарльотти Корди) загубилась.

I.

Молитва Шарльотти Корде

Молюсь Тобі, пречиста Панно,
Воїтелька Господня, Жанно,
Благослови і поможи
Мені мій подвиг доконати
І в жертву всю себе віддати
Святому ділу. Положи
Свою всесильную правицю
На юну голову мою
І чисте серце просвіти.
І одягни у панцир з криці
Мою слабку дівочу руку,
Щоб стало сили на біду,
Собі на радість — чи розпуку,
Бо ж я на грізний вчинок йду —
Несу загибель для тирана.
Протне його смертельна рана.
Я кров'ю змию чорну кров
Того, хто нарід наш зборов.

О, краю рідний, краю милий!
Чи для коханого народу
Здобуду щастя і свободу,
Чи стану на краю могили
І покладу дівочий карк
На закривавлену колоду?
Чи в добру пам'ять відійду,
Чи в пам'яті лихий я буду
І вічну я ганьбу здобуду?
Мені байдуже, Жанно д'Арк.
Добра я хочу — в жертву мушу
Свою покласти грішну душу
На вічно-жертвенний вівтар
Як вірності й любови дар.
Так! Радо я піду на згубу
За батьківщину нашу любу.
Тож без вагання і без жалю
Іду на смерть в цей грізний час.
Щоб жар відваги не погас
І щоб рука не задрижала,
Щоб був твердим удар кинджала,
Благослови мене —

молю...

II.

Смерть Марата

...Рука стверділа, наче сталь,
Смертельний підняла кинджал —
І вдарила...

Марат упав...

Схилилась мертва голова
І в воду булькнула. Заграв
Струмочок крові (як, бува,
Гадючкою повзе в воді
Тяжка отрута іноді...)
Корде вп'ялась очима дико:
Ось і не стало чоловіка —
Від одного удару впав!
Одна лиш рана невелика
Того звалила, хто без ліку
Сам іншим голови рубав
І кров невинну проливав.
Ось він, володар гільйотини,

Кат неблаганний для слабих,
Що з рук слабких свою кінчину
Дістав і так безславно ліг,
Вклонившись низько їй, до ніг...
Отак воно не раз бувало,
Що велетня степів — бика
На смерть протне отруйне жало
Малого, злого павука...

III.

Кальварія

Ще лиш світає. Та відрана
Вже тужно стогнуть барабани
І дико виють мідні труби.
Ці моторошні звуки грубі
Скликають натовп на майдан,
На місце страт, під ешафот.
І кровожадібних міщан
Безладні юрби валом пруть:
Старці, жінки, підлітки й діти,
Й мужі бувалі, щоб уздріти —
Цікаво ж буде то, мабуть,
Як будуть ворогів судити...
Брудна, жорстока, галаслива
Спішить розхристана юрба.
Душа льокая і раба
Не промине такого дива:
Вистава буде це правдива —
Ця страта ворогів вітчизни
Під лезом гострим залізним.
Скоріш! Скоріш місця зайняти
Навкруг помосту якнайближче,
Щоб нам було найвигідніше
В густому натовпі стоять
І придивлятися пильніш,
Як упаде зненацька ніж,
Як будуть людське тіло тяти,
Як жертва стріне люту смерть,
Під ніж нещадний гільйотини
Поклавши голову — і вщерть
Життям наповнені хвилини

Урвуться враз: людське життя
Переселиться в небуття...

**

*

Вже сходить соняшне світило.
Блискучим сяйвом золотило
Верхів'я веж, церковні бані,
Ще сонні в ранньому тумані...
Комусь розквітне світлий день,
І серед радісних пісень,
Після веселої години,
Хтось радо сутінки зустріне...
А інший хтось — в літах, похилий,
Стражденний, хворий і безсилий
В цей день піде на дно могили...
Ось так одвічні мудрі Парки,
Не сперечаючись, без сварки
Нитки життя весь час прядуть:
Одним — на довгу-довгу путь,
А іншим — раптом перетнуть...
Так і сьогодні їм робота —
Це діло звичне, не турбота...
Хай гільйотини гострий ніж
Розважить заспаний Париж.
Тому то нині, з сонцесходом,
Майдан наповнений народом.
Юрба розпусних парижан
Спішить заповнити майдан,
Де пурпурову коругов
Знов зафарбує людська кров.

Повис над містом крик і галас,
Гармидер, гомін, зойк і шум.
Тут знавісніли люди зараз,
Так ніби на сміх і на глум.
З усього чистого, святого,
Вони шанують свого бога,
Для них паскудство — перемога,
А пролиттям людської крові
В ім'я братерства і любови
Засвідчать, ніби, для народу
Ідеї правди і свободи...

Ось вже шумливим раннім містом
Везуть на страту роялістів.

Із скрипом, брязканням і гуком
Прямує віз нерівним бруком
По вулицях вузьких, глухих,
Минаючи ряди брудних,
Тісних, понурих кам'яниць,
Де стільки грішних таємниць,
Трагедій та ідилій мирних,
Терпінь безсилих та незмірних,
Людської злоби без границь.

Так на позорище й неславу,
Так на криваву злу розправу,
Юрбі неситій на забаву
Везе ці жертви хирний віз.
Ним кидає і вгору, й вниз,
Риплять немащені колеса,
І вісь надтріснута вищить,
Драбина вдріб торохкотить...

Слуга кривавого Конвента,
Без співчуття, без сантимента,
Безжалісний той хирний віз
Багато жертв уже провіз...

І незбагненні їх страждання,
Й останнє із життям прощання,
І передсмертні їх зідхання
В струмках гірких гарячих сліз...
І нарікань, і скарг багато,
Прокльони деспотам проклятим,
Розпуку гніву і плачу,
І сподівання зверхчудес
З нечулих і німих небес —
Той віз все бачив і все чув...

Та що йому? Це тільки люди,
Їм серце злістю душить груди,
Один одного хижо жруть,
І жадібно кров рідну п'ють...
Що ж, речам мертвим і бездушним
Природньо і логічно — слухно
Нечулими належить бути...

Ось так пригноблених, сумних
Жертв революції нещасних

На смерть оганьблених везуть,
Мов гурт овець.

А серед них —

Спокійна, гордо і мовчазно,
На смерть приречена й прекрасна
Корде в останню їде путь.

IV.

На ешафоті.

Приїхали. Ввійшли в ворота,
За огорожу з частоколу,
Під тїнь зловіщу ешафоту.
Їх тиша обняла довкола.
Гвардійців виструнчився ряд
Для найстрашнішої з парад.
Ідуть страждальці, отупілі,
Байдужі, з горя очманілі,
Безтямно йдуть на місце страт.
Услід за довгою чергою,
Несхибно твердою ходою,
Не зупиняючись ніде,
Прямує гордо і Корде...
Кріпить її незламна сила,
Що їй немов би шепотіла:
«Зумій загинути без жаху,
Поклавши голову на плаху.
Зумій, як героїня, вмерти,
Потрапивши в обійми смерти.
Людину вбити ти зуміла —
Зумій сама померти сміло!»
І під нестерпний крик і свист
Вона ступає на поміст.

І чорний рій думок печальних
Обсів її і серце ссе.
Тягар нестерпний, невблаганний
Шарльотта вже на смерть несе.
«Нема ні батенька, ні брата,
Ні друга-лицаря нема,
Щоб хтось помстивсь за чорну страту...
За передчасну смерть мою!
Нема нікого... Я сама!

За те, що я забила ката,
Що смертю знищила Марата,
Тут безборонна я стою
Перед могутністю держави,
Перед жорстокістю юрби,
Що втопче у багно неслави
Мій гордий вчинок. . . О, раби,
Покірні поклику доби!
Вже незабаром до загину
Мене спрямує доля зла,
І полечу я без упину,
Як з лука пущена стріла. . .
О, скорше, скорше хай кінець,
Мине напруга хвилева,
Нехай приймає свій вінець
Свавільна горда голова!»

Ввійшла, розглянулась спроквола
І враз побачила: довкола
В чеканні постаті стовбичать,
Жадоби сповнені обличчя;
Як хижий гурт огидних круків
На звалищах ще свіжих трупів. . .
Отак на здобич цілить зір
Голодний, кровожерний звір.

. . . . .

Як ніжна ця могла рука
Тримати твердо держака,
Кинджал всадити в людське тіло?!
Як міг цей янгол вбити сміло,
Брутально так і так уміло,
Майстерно так і так тверезо
Всадити в груди гостре лезо
Одним ударом, в одну мить
Навіки серце зупинить?
Невже розчулена людина
Сльозою не зволожить зір
Над трупом жертви? За хвилину
Стає з людини хижий звір!
Неімовірно, неможливо!
Таке страшне, brutальне діло. . .

Так кожен міркував лякливо,
Побачивши Корде смиренну,

Бо виступила на арену
В подобі янгола вона,
Спокійна, горда і міцна.

Юрба бурхливо хвилювалась,
Вперед нестримно поривалась,
Кипіла гнівом, і здавалось,
Що кинеться до ешафоту
І в кусні роздере Шарльотту...

V

В тіні гільйотини

Пливуть хвилини, час біжить.
В юрбі вже не пролізе й миша.
Навколо все гуде, шумить,
І раптом стихло все на мить.
Запанувала мертва тиша,
Немов наблизилась здалека
Якась нежданна небезпека.

По мертвому десь плакав дзвін,
Недобрі вісті ворон кряче
Так тужно, жалібно, неначе
Хтось побивається і плаче
Над вогнищем серед руїн,
В часи тривожної журби.
В шумливих настроях юрби
Недобрий знак. Ще не бувало,
Щоб глядачів так хвилювало
Чогось непевного чекання
На місці страти і страждання
Вітчизни злісних ворогів,
Тих зрадників, тих лютих зміїв,
Запроданців і лиходіїв,
Всіх, хто на зло вітчизні діяв,
Кого судив народній гнів.

VII.

Екзекуція

Загін гвардійців-санкюлотів
Утримав лад при ешафоті,

І тільки галас, шум і крик
Лишився в силі і не зник,
Але над площею розправи,
Неначе супровід кривавий
Висів важенним покривалом...

Корде безбоязно стояла
На невідступнім ешафоті
Без нарікання і без сліз,
Міцна, струнка, як кипарис,
Що чудом виріс на болоті,
Ї сміливо кидала голоті
Одверто погляд свій незламний,
В їх очі хижі і безтямні...
І гвалт і крики затихали
І танули в густім тумані,
Що огорнув години ранні.

І раптом діва закричала,
І голос гучно переміг
Понурий гуркіт барабанів,
І люд слова почути зміг:
«Я стала вбивцею тирана!
Стою перед судом народу
За світлу правду і свободу.
Я вбила грізного Марата,
Убивцю вашого і ката.
Нехай живе священна воля —
І помста хай живе свята!
Хай щезне рабство і неволя
І деспота на них п'ята...
Хай гине! Хай живе!..» — І слово
Пропало в гуркоті сурми,
І над усім злетіли знову
Скажені вигуки юрми.

Враз гупнув звук глухотупий,
Стряслася плаха до основи,
Неначе зойкнули стовпи,
І струмені живої крові
Фонтаном приснули, і вмить
Важка, скривавлена, коміть
У кіш скотилась голова...
Упала голова німа, —

З відкритих уст стікала слина
Й клубилася зелена піна,
Змішавшись з кров'ю. Знаком муки,
Немов страшне жало гадюки,
Чорнів в устах німий язик,
Силкуючись на тужний крик...

І крикнув з жахом хтось:

— Упир!

Та не упир то був безтямний,
Не привид хвилиний, оманний,
Це був Апокаліпси звір
В живучім образі примари,
Відвічний грізний символ кари —
Й здалось усім, що голос був,
Здавалось — всяк його почув:
«Я — янгол помсти! О, неситі
Тирани, вам я смерть несучу.
Немає місця і часу
Для вас спокійного на світі.
Ніде не будете укриті:
Ні в горах, лісі, ні в воді,
Ані на бойовому полі,
Ні в мирній хижі при їді,
Чи на бенкетах на веселих,
Ані в палацах, ані в селах,
Ні пішки йдучи, ні конем —
Над вами страх завжди мечем
Дамокловим згори завис,
Моя рука тримає спис
Напоготові. За шкідливі
Діяння буде помста справедлива.
Ви злочином упиті вщертъ, —
За це для вас — ганебна смерть.
За ріки сліз людських і крові,
За всі незчисленні тортури,
За сироти й невтішні вдови,
За катівні й тюремні мури,
За всі ті нелюдські знущання,
За всіх замучених страждання,
За дії деспотів-катів
На вас я накладаю гнів,
На ваші голови прокляття.
Нехай палає, мов багаття,
Нехай він палить вас повік,

Поки страждає чоловік,
І поки правду душить зло,
Поки ярмо гнітить чоло.
Я — Янгол Помсти, дух Корде,
Благословляю тих, хто йде
На подвиг смілий і жаданий.
Хто вб'є гнобителя-тирана,
Той славу праведну знайде.
Горітиме навіки слава
Героям, світла і яскрава.
Благословенна будь рука
Чи старця, а чи юнака,
Хто у розгоні мужнім сили
Зведе гнобителя в могилу
Й свого життя безцінний дар
В смертельний перелле удар!

* *

*

Гуртом вбивали й поодинокі,
В глухих пивницях і при стінці;
В пекельних нетрах каземат
Знущався большевицький кат;
Морив жінок й дітей в Сибіру
Й лупив з живого трупа шкіру
І на заріз гнав, як худобу.
А ти в ту найчорнішу дубу
Додолу шию нагинав,
Терпів, схилявся... і мовчав...

**

*

Чи ж не була то Божа кара? —
В змаганнях згнули борці
З багнетом й шаблею в руці,
А зосталась німа отара
Безвільних, кволих до борні
Великих прадідів синів...
А чи від повені омани
І від обіцянок туману
Тобі забило очі й слух
І похилило кволий дух
На чар блудливої примари,
Братерства й щастя на землі,
Що в край твій зайди принесли —
Чи ж не була то Божа кара?..

**

*

Була правдива то покута
За те, що дав ти руки в пута
Свобідно ворогам зв'язать
І без опору й боротьби
Волів в катівнях умирать
З тавром неволі і ганьби.
Отож, терпи! У наріканнях
Правдиву долю не гніви.
В сльозах, у каяттях, зідханнях
Свій грішний вік вже доживи;
Та вчи дітей своїх і внуків,
Щоб на твоїх пекельних муках

Учились в прадідній землі
Гострити в боротьбі шаблі,
Рушниці ладити й гармати
Проти чужинців-супостатів...

ІРОНІЯ

Страждай, напружуйсь і трудись,
На жертву сили дай та ще й терпіння,
Щоб хтось в майбутніх поколіннях,
Тобі незнаний, десь, колись
В далеких безвісних віках
На твоїй крові і кістках,
На тілі, в поросі зітлілім,
Розсівсь, веселий і щасливий,
І в повній розкоші натури,
Споживши щастя світлий дар,
Смоктав божественний нектар
Із чаші вольности й культури...

Радій, що став своїм спокоєм
Комусь майбутньому погноєм;
Потішся, що на те родивсь,
Щоб для незнаного трудивсь...
Радій: стражданням і нещастям
Комусь ти вибудував щастя...
Радій і не питай, пощо —
Бо сам для себе ти — ніщо...

«ЄДНІСТЬ»

За «єдність» всі стоять готові,
За «єдність» б'ються аж до крові;
За «єдність» творимо розбрат,
За «єдність» брата ріже брат,
Бо «єдність» — то велика сила;
Для «єдности» ми живемо. . .
Однак, та «єдність» сотворила,
З примхливої руки недолі,
Вже не одне тяжке ярмо
І спільні ланцюги неволі. . .

САТАНАЕЛЬ

І скаже так Сатанаель —
Дух боротьби і Янгол Волі
Під дзвін скривавлених шабель
На зоранім копитом полі:

Ось вдарив в чорних хмарах грім,
Обвили обрій блискавиці,
І степ, закутаний у дим,
Ошкіривсь синім лезом криці.
Я пробудив цей край в вогні,
Я викресав з терпінь удари,
Я ниви запалив пожегом,
Окрилив зброю до борні.
Приготував я волі шлях
По трупах, крові і сльозах. . .

І скаже так Сатанаель —
Одвічний гордий Дух Свободи
Між тріснутих од жаху скель,
Між бур, що сколотили води:

Ось у ваш край прийшов пророк,
Суддя правдивий, нелукавий,

І кожний буреломний крок
Його позначить слід кривавий.
Урвуться ланцюги раба;
Спадуть ганебнії окупи. —
Кінець покорі і любові!
Повстане помста й боротьба...
Я кличу мужніх в грізний час:
Хто є не з нами — проти нас!..

І скаже так Сатанаель —
Одвічний гордий Дух бойовищ
На чорнім попелі осель,
На сивім поросі руйновищ:

Ненависть віє вже крилом
І розгортає шлях кривавий.
Мужайтесь! На чоло — шолом,
У руки меч важкий і правий!
За око — око; зуб за зуб,
За смерть і муки — смерть і муки!
Відкиньте сумніви й розпуку:
Ось тут межа, ось тут обруб! —
Зіллялись вже у вічнім колі
Закони боротьби і волі...

Так прорече Сатанаель
Відлунням в їх одважнім серці
Під дзвін розблисканих шабель,
Під збройний шум в останнім герці...

К Р У Т И

У величну добу Визвольних Змагань України 1917 — 1921 років зо всіх збройних чинів Української Народної Республіки найвидатнішими, найефектовнішими представляються драстично-криваві початок і кінець збройної боротьби: незабутні Крути й Базар. У цій статті минаємо справу Базару й звертаємо увагу виключно на Крути, місце знаменного трагічного бою й загибелі цвіту нашої молоді. Передовсім, маємо докладніше зупинитися на всіх дотеперішніх згадках і вивченні крутянського бою та на його найрізноманітніших оцінках, яких чимало вже за стільки років накопичилось, щоб, нарешті, точно уяснити собі й правдиво пізнати ту незвичайну подію як історичний факт.

Правда, й тут були вже деякі спроби: про Крути багато писалося. Були то і поетичні присвяти, і мемуаристика, і політично-критичні розвідки, історичні нариси та військові й публіцистичні оцінки. Писали й ті, що брали безпосередню чи хоч би близьку участь у тій події, і ті, що тільки здалека, на основі вивчення джерельного матеріалу й критичної аналізи його, намагалися збагнути справжню ролю й значення Крут. Для зручності увесь той чималий матеріал треба поділити на дві частини.

У першій з них пошукувалося вищого історіософічного сенсу і значення Крут: певної їхньої рішальної ваги в суцільному історичному процесі вікової боротьби українського народу за свою державність. І ось, у цьому розумінні, Крути, без огляду на їх трагізм, оцінюються позитивно, бо в них безсумнівно додається певна історично-логічна необхідність. Цей бій високо підносить гідність нації й тим живить її дух спротиву та боротьби за найвищі моральні цінності — свободу й самоутвердження. Під таким аспектом знаходимо в Крутах аналогію до старовинних грецьких Термопіль, де в 480 р. до Христа спартанці Леоніда грудьми закривали перським ордам вхід до Греції; психологічно порівнювали Крути і з цезарським Рубіконом: рішучим переломовим моментом, у якому дозріла українська воля до рішення боротьби з Москвою. Оцінювали ще Крути, як перетворення «слова в чин», себто, слова ІV Універсалу — в дію зброї; порівнювали ще Крути з такою кривою брамою на межі України — Батурином.

А взагалі, відзначували загибель юнацтва, як найвищий патріотичний приклад виняткової самопосягати, жертвовного мучеництва й мужности українського новітнього лицарства в обороні Батьківщини. Виявлене в такому аспекті значення Крут, скріплене розумінням міцного зв'язку крутянських подій із загальною оцінкою всіх наших недавніх визвольних зусиль треба визнати за позитивне, бо воно доводить, що роля Крут в історичній ретроспективі мала передовсім характер ідейного чинника.

Друга група писань про Крути, оперта переважно на гостро-критичну оцінку їх і на полеміку, в крутянській історіографії має, безумовно, всі риси від'ємного порядку. Щоправда, сам факт мужньої боротьби й геройської смерти української молоді не тільки не осуджується, не зневажається, а, навпаки, в значній мірі навіть гіперболічно глорифікується, проте розглядається він окремо, відірвано від суттєвого значення цілого комплексу крутянського дійства. Через це і саму подію крутянську зовсім знецінюється, представляється, як клясичний приклад повного воєнного анальфаетизму наших військових керівників, кваліфікується як просто невдалу, непотрібну воєнну авантуру, що спричинилася до страшної катастрофи київської молоді; ще вказували на Крути, як на невинувдане безумство, безпорадність, навіть як зраду й злочин керівників тодішнього українського державного життя.

Ось, особливо цей останній негативний лямтмотив грізно звучить у змісті майже всіх писань, у сенсі майже всіх рефератів і доповідей, що їх прилюдно виголошує на щорічних крутянських імпрезах сучасна наша безкритична, затуркана партійною фразеологією, націоналістична молодь. Зрозуміло, що всі оті заражені нігілізмом, витончені красномовством темпераментних промовців обвинувачення сиплються щедро найбільше на адресу тодішнього державного проводу, Центральної Ради, яка, мовляв, і за воєнну поразку, і за масову марну смерть українського юнацтва єдина мусить поносити моральну відповідальність. Однак, усі докори, всі закиди й обвинувачення українській тодішній владі в крутянській трагедії, які, на жаль, протягом років легковажно розповсюднуються й безкритично сприймаються пасивним загалом нашого суспільства, по суті не мають жодної підстави: засновані бо вони або на незнанні тодішніх політичних і воєнних обставин та фактів, або на свідомих тенденціях партійних і соціально-громадських супротивників Центральної Ради, які зумисно негують чи фальшують факти.

Саме ця негация фактів чи жалюгідне спотворення їх такою вже грубою верствою налипши на справі Крут, що цілком

закрили правду. Вважаємо, що ось бодай у 55-ті роковини цієї великої історичної події, слід би вже сміливо, рішуче й сдерто підійти до об'єктивного вивчення всіх джерельних матеріалів про Крути, щоб, нарешті, очистити їх від налиплого фальшу. Спробуємо ж, хоч би загально, подати ті найголовніші мотиви та історичні факти, які розкривають нам Крути в світлі незаперечної дійсності.

У загальному висновку всіх досі скрізь цитованих неправдивих фактів справа представляється так, що наче б через злочинну легкодухість, нерозважність і недогляд уряду Центральної Ради було жахливою кривавою масакрою знищено весь Студентський курінь — триста осіб надійної ентузіастичної молоді, яка в цвітлі літ марно й зовсім непотрібно згинула в безкорисному бою. Високою цифрою кривавих утрат студентської військової формації, як нібито найбільшим злочинном влади (розуміється — уявним) особливо люблять афішуватись усі вороги Центральної Ради, як найефектовнішим аргументом. Однак факти цілковито й поголовно спростовують всі ті штучно побудовані наклепницькі обвинувачення.

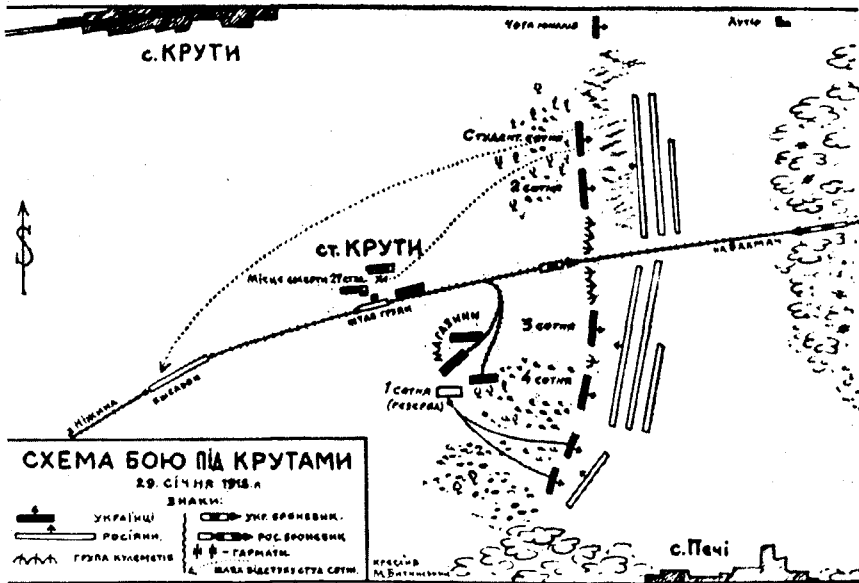
Найперше помітно в тому фальші те прикре явище, що зумисно неправдиво подається основу всієї справи Крут — самий перебіг трагічного крутянського бою у всіх його тяжких природних обставинах і в складній політичній та военній ситуації. Треба признати, що відсутність головних джерел — офіційних наказів, рапортів, донесень, реляцій і схем чи плянів справді надзвичайно утруднюють проєкцію правдивої картини бойової акції в Крутах. Конкретно, ніби за підставу накреслення того чи іншого образу крутянського бою бралось досі оповідання учасників його чи хоч би осіб, що про нього щось первісно чули або писали. Відсутність же спільного якогось критерія давала змогу всякому писати про Крути й освітлювати річ в міру можливості правдиво. Коли ж до цього долучалась ще й якась зловмисна тенденція, обумовлена партійною тактикою, то вся справа цілком спотворювалася. Ось чому всі дотеперішні синтетичні описи перебігу бою зовсім не задовільні. Все ж таки певний критерій для вимірів правдоподібності при об'єктивному описові крутянського бою мусить бути, і його можна конкретно означити. Це, на нашу думку, мали б бути заяви й пояснення тих офіційно чинних тоді учасників бою чи подій, з ним зв'язаних, які, безперечно, є найкомпетентнішими та найавторитетнішими. До їхніх тверджень належить долучити спогади про побічні або дрібніші факти інших учасників тих подій, а також тогочасні урядові та історичні відомості. І тоді сам образ бою і всього, зв'язаного з ним, представиться нам більш-менш правдиво. Отже, оперта на такі міцні основи,

вся крутянська складна епопея із своїм прологом і епілогом представляється так:

Від часу опанування більшовиками влади й проголошення себе всеросійським урядом, між ними й урядом Української Народньої Республіки часто поставали серйозні непорозуміння, головню з причини розбіжності двох державно-політичних систем — тоталітарної московської й демократичної, української. Крім того, Москва, хоч ніби юридично визнавала самостійність України, — на ділі, навпаки, заперечувала її та весь час порушувала права й компетенції зверхньої державної влади на підлеглий їй території. Українська Центральна Рада міцно й рішуче протиставилась усім зазіханням Москви, обороняючи свою суверенність: з того поставали постійні **сутички** й конфлікти. Нарешті, 17 грудня 1917 р. більшовицька Рада Народніх Комісарів дала Центральній Раді гострий ультиматум, вимагаючи покори й слухняности й виконання різних розпоряджень і наказів. Генеральний Секретаріят України 20-го грудня 1917 р. відкинув московський ультиматум, як безправне намагання вмішуватись у внутрішнє життя та справи України.

Тоді більшовики заповзялися силою приборкати Україну, повалити Центральну Раду й встановити радянську владу. З цією метою вислали вони з Росії аж три армії: під командою Єгорова, Берзина й Муравйова, під зверхнім проводом Антонова-Овсенка, в силі понад 30,000 добірного війська з колишньої царської гвардії, балтійських матросів і так званої «Червоної гвардії» з російського збільшовиченого робітництва. Ті всі армії мали 60 гармат та 10 бронепотягів і сотні кулеметів. Вони легко займали українські безборонні міста, а російські робітничі організації, що були в тих містах, збройно допомагали їм у тому.

Перший наступ більшовики почали із заходу за допомогою маси солдат, що, покидаючи фронт, роз'їздилися по Україні. Особливо став їм у пригоді такий розагитований 2-ий гвардійський корпус, що мав за завдання опанувати Київ. Однак, українські війська майже на всьому Правобережжі зліквідували розбишацькі ватаги більшовицьких банд. Перший український корпус і Вільне Козацтво вигнали з Поділля і Київщини збільшовичених солдатів або повідбирали від них зброю. Але на Лівобережжі слабі, порозкидані скрізь українські загони не змогли стримати добірної російської регулярної армії, добре зорганізованої з солдатів і робітників на незаторкених світовою війною й революційною анархією базах широчезного запілля. Української подібно зорганізованої й дисциплінованої регулярної збройної сили не було. Невеликі вій-

ськові загони, розсіяні по цілому краю, боролися з проявами большевицьких закатів на місцях і до систематичного спротиву міцній ворожій силі були нездібні.

На Київ червоні війська наступали з півночі двома групами в напрямках з Гомеля і з Брянська на Бахмач; по зайнятті Харкова до них долучилася ще й сильна група зі сходу. У Бахмачі всі три групи сполучилися під загальною командою колишнього царського жандармського офіцера Муравйова й повели наступ просто вже на столицю, яка в той рішальний найнебезпечніший час залишалася безборонною.

Ось тут то конечно треба зазначити, що багато хто дуже гостро закидає Центральній Раді, що наче б це вона завинила такою гризною ситуацією, бо, мовляв, легковажила й не розуміла значення збройних сил для держави й у свій час не спромоглася створити хоч будь-яке українське регулярне військо. При тому, звичайно, особливо натискається на нібито вперте небажання уряду перевести загальну мобілізацію. Насправді, дуже дивно й навіть смішно виглядає, коли такі закиди роблять здебільша критики, які не мають ніякого поняття ні про військові справи взагалі, ні про мобілізацію, ні інше творення військової сили взагалі, а в часи революції особливо. Вони просто не уявляють собі, що всяке масування розбещених ре-

волюційною сваволею людей у складних військових і політичних обставинах неможливе. Та й треба ще мати на увазі, що українська влада не скрізь ще на місцях закріпилася. А головне, густе скупчення мобілізованих мас в часах революційної хуртовини значило б створити самим собі небезпечні осередки, особливо схильні до всякої демагогічної пропаганди та завжди готові до будь-якого внутрішнього заколоту. Тримати змобілізовані маси в міцних карбах дисциплінованого порядку влада не мала найменшої змоги, бо не могла опертися ні на одну солідну, національно свідому соціальну верству чи ідеологічну групу, щоб створити з неї сильний оперативний апарат.

Зрештою, з частковим освоєнням воєнних мас Центральною Радою мала вже прикрий досвід в українізації частин колишньої царської армії на українському терені. Деякі з них дуже швидко піддалися большевицькій агітації, морально розклалися, а в моментах вирішальної боротьби проголошували ганебний неутралітет, або навіть по-зрадницькому виступали по боці ворога. Уряд дуже добре все те розумів, а тому не тільки ніякої мобілізації не переводив, а навіть навпаки: охоче демобілізував солдатів російських відділів, а разом з ними й розкладені або непевні й підозрілі власні українізовані формації. Обставинами часу та політичного внутрішнього становища Центральною Радою примушена була до іншого: скрізь тоді практикованим революційним способом творити українське військо за принципом вільної військової служби. Тому вона охоче сприяла й чинно підтримувала формування численних добровільних військових угруповань із національно свідомих або інтуїтивно прихильних до самостійницької ідеї патріотів.

Таким чином, в одному лише Києві створено було понад десяток різних козацьких полків, куренів і загонів, кількістю приблизно до 8,000 вояків. Подібні полки з добровільців появлялися майже по всіх містах України. А по волостях і повітах спонтанно творилось і розцвітало численними відділами традиційно-історичне Вільне Козацтво, що його добре було зорганізовано по всій Україні до 60,000, а в війні з Москвою в дію вступило цих козаків 20,000. Це добровільне — в суті селянське — військо поза столицею довгий час утримувало під контролею величезні обшари та успішно поборювало на місцях большевицькі солдатські банди, які при повороті з фронту через Україну чинили скрізь бешкети й насильства. (Див. І. Цапко. Козацтво України. «На слідах», 1956).

Отже, як бачимо, уряд України творив те, що було в його силах і що в тодішніх обставинах анархії давалося створити.

І можна думати, справа навіть не в тому, що того українського війська було ще обмаль і що якісно воно ще не дорівнювало добірному, ворожому війську, хоч уміло, як показав досвід, успішно з ним битися, а справа якраз у тому, що українська армія була розсипана дрібними групами по великій території, а тому в момент ніким тоді непередбаченої несподіваної агресії Москви (вірилось бо в революційну ідейність російської демократії!..) не вдалося українського війська сконцентрувати в певний час, на певному місці й у певній кількості для відбиття ворожого наступу.

У такій скрайньо-небезпечній ситуації опинився в кінці грудня Київ: перед большевицьким наступом він був безборонний. Під загрозою неминучої катастрофи, коли зайняття ворогом столиці ставало вже питанням кількох днів, український військовий провід, себто, командуючий військами отаман Капкан, вислав на фронт бойові резерви.

До 25 січня під Бахмачем у тяжких боях змагалася з ворогом Перша ім. гетьмана Богдана Хмельницького Юнацька Військова Школа в складі 600 юнаків під командою начальника школи ген. штабу сотника Носенка. Перед переважальними силами ворога та через ворожу активність озброєного переважно московського населення околиці, Юнацька Військова Школа по гарячому бою з численним авангардом армії Муравйова відступила від Бахмача й зайняла нові оборонні позиції біля станції Крути. Ця станція була важливим пунктом оборони на доступах до столиці, тому її за всяку ціну треба було утримати якнайдовше, поки дорогу ворогові заступлять нові сили, відкликані з інших, менш важливих і загрожених відтинків фронту. На допомогу юнакам із Києва було вислано останні боездатні резерви — одну найліпшу сотню Київського Студентського Куреня, властиво, призначену до охоронної служби в Києві.

Через те, що навколо цієї бойової студентської групи виникло найбільше різних необґрунтованих легенд, суперечливих чуток і принагідних наклепницьких закидів владі, що то ніби вона найбільш завинила в масовій загибелі того похапцем зліпленого куреня, висилкою до бою зовсім невправлених військово студентів, то над цією справою належить зупинитись докладніше.

Передовсім, безпідставне цілком твердження, що Київський Студентський Курінь зформовано нашвидку після заклику уряду до київської молоді боронити столицю від катастрофи. Справді, такий урядовий заклик мав у свій час місце, і справді на нього відгукнулося чимало юнацтва, переважно студентства: усіх їх було скеровано до вишкільних відділів,

як у Юнацьких Військових Школах, так і в Студентському Курені. Сам же Київський Студентський Курінь до того часу мав уже свою довшу й славну історію. За свідченням колишнього помічника командира Студентського куреня, пор. Спиридона Довгала (отже, особи найкомпетентнішої), та історія представлялася так:

Ще в жовтні 1917 р. серед студентів київських високих шкіл виникла думка про створення окремого студентського куреня; а десь на початку листопада на великих зборах студентства рішено було організувати добровільну військову частину під назвою Київський Студентський Курінь. (До речі: всі інші назви, якими охрещують цей курінь, як Помічний, Бойовий, Січовий курінь і т. п., неправдиві). До куреня одразу вписалося 200 студентів. Далі, в часі організаційного росту, курінь мав 350 — 400 осіб. У курені були студенти з таких шкіл: Університету св. Володимира, Народнього Університету, Комерційного Інституту, Політехнічного Інституту та ще старші учні української Кирило-Методієвської гімназії, Гідротехнічної школи, учительської семінарії, учні фельдшерської школи та старші учні середніх шкіл. Як бачимо, були це переважно юнаки старшого віку, а дехто з них, найбільш з Народнього Університету, вже й на війні бував, і були між ними й студенти в старшинських рангах, як і вся команда куреня. Вищий військовий провід, на бажання Студентського Куреня, призначив йому старшин і визначив завдання: муштру, теоретичне навчання, охорону приміщень Центральної Ради й району її розташування та службу зв'язку. Студентський Курінь дуже ретельно виконував службу, так що за кілька тижнів здобув визнання зразкової військової одиниці, і його рівняли з іншими подібними добровольчими частинами.

Водночас із муштровим навчанням, Студентському Куріневі довелося ще в самому Києві відбути звичайну бойову практику, що дала добру школу важливого воєнного досвіду. Бо коли в середині січня вибухло в Києві большевицьке повстання й партизани захопили готель «Прага», з даху якого кулеметним вогнем сягали приміщення Центральної Ради, то дві сотні Студентського Куреня в тяжких вуличних боях відкинули ворохобників і штурмом взяли «Прагу». Вдруге Студентський Курінь у силі 250 вояків знову виступив на Житній базар і відбив большевицьких повстанців, які намагалися просунути на Софійський майдан. Обидва рази студентів до бою вів пор. Спиридон Довгаль, якого навіть поранено. Крім того, менші відділи куреня мали збройні сутички з большевиками в місті й околицях: під Арсеналом, у Маріїнському парку, на Подолі, на товарових станціях і т. д. Ось із цих бойових епізо-

дів найліпше можна судити, що саме являв собою Київський Студентський Курінь і яку в суті речі мав воєнну вартість. А тому й цілком зрозуміло, що уряд і військове командування мали повну рацію й слухність у надзвичайно скрутній ситуації вислати частину Київського Студентського Куреня на допомогу бойовій залозі Крут. На позицію під Крути вислано одну, можливо, найліпшу сотню; решта куреня залишилася для внутрішньої охорони столиці та на дошколювання.

Уночі на 27 січня сотню Київського Студентського Куреня навантажено в спеціальний ешелюн. На двірці з студентами прощалися рідні, товариші, знайомі та чимало горожан. Перед самим від'їздом потяга до вагонів чіплялися самовільно деякі підлітки з родин чи знайомих від'їжджаючих, або й молодші по куреневі товариші-студенти, яким також забажалося «побувати на фронті». Ця обставина, що на позиціях справді побувало кільканадцять невишколених студентів і підлітків, послужила пізніше причиною до створення легенд, ніби Центральна Рада «умисно вислала до бою небездатних дітей».

На станцію Крути сотня Київського Студентського Куреня в силі 130 бійців прибула ранком під командою сотника Омельченка, студента Народнього Університету. Там вона застала вже в бойовій поставі Першу Юнацьку ім. гетьмана Б. Хмельницького Військову Школу під командою сотника Аверкія Гончаренка, понад 40 вояків Хороше-Озерського Вільного Козацтва й душ 20 гайдамаків — всіх разом понад 500 вояків при 20 старшинах, 20 кулеметах і двох гарматах, з яких одна скоро стала нечинною. Перед остаточним розміщенням бойових сил на позиції із станції від'їхав властиво неналежний до залоги Крут сотник Федір Тимченко на Ніжин з наміром привести стаціонований там українізований полк ім. Шевченка на поміч крутянцям. Це потім послужило для декого причиною до зумисного обвинувачення цього старшини в зраді, а навіть до безпідставного осуджування загально всіх старшин в ганебній поведінці в бою під Крутами — в дезерції, боягузстві і т. п.

Бойова група під зверхнім проводом сот. Гончаренка стала готуватись до оборони. Справну гармату поставили на вагонну плятформу з паротягом, обложили її щільно мішками з піском, забезпечили кулеметами й спорудили таким робом імпровізований бронепотяг, на якому по залізниці в напрямі на Бахмач курсував артилерист сот. Лощенко. Зручним маневруванням і своєю гарматою він багато допоміг бойовій лінії, бо влучними стрілами викликав велике замішання серед червоних. Штаб бойової групи розмістився на станції в потягу, де були й припаси амуніції. Охорону станції доручено з неохідности й нагоди тим 15-ти молодикам, що, як виявилось,

самовільно прибули із студентською сотнею й не вміли стріляти. Ешелъон, яким прибула студентська сотня, залишився на залізничній колії перед роз'їздом і мав служити за медичний пункт для ранених і хворих, з невеличким медичним та санітарним персоналом.

Бойову лінію фортифікаційним способом приготували за кілометр від станції, а на віддалі двох кілометрів від окопів зірвали залізничну колію на Бахмач. У бойовій лінії по фронті розташовано частини групи в такому порядку: 4-та і 3-тя сотні Першої Юнацької Військової Школи з 14-ма кулеметами по правому боці залізничної колії, а 2-га сотня юнаків і студентська сотня з 4-ма кулеметами по лівому боці. Ліве крило студентської сотні прикривала чота юнаків; 1-ша сотня юнаків, резервова, розмістилася за правим крилом бойового порядку між магазинами недалеко станції; вільні козаки й гайдамаки провадили розвідку і зв'язок із штабом. Картину дільної подає долучена до цієї статті схема, вироблена на основі зарисів учасників бою — сот. Гончаренка і сот. С. Горячка; на схемі можна добре бачити топографію місцевости, розташування частин бойової дільниці і ворожих колон у наступі та напрями їхніх зударень та інші подробиці, згадані в описі бою.

Сотник А. Гончаренко у спогадах про крутянський бій подає, що ще перед акцією відігралася характеристична прелюдія, яка свідчить про велику зарозумілу самопевність і нахабство ворога. В ніч перед боєм сот. Гончаренко мав телефонну розмову з Муравйовим. Його вимога в формі наказу звучала: «Приготуйтеся к встрече победаносной красной армии: пригатовіть обед. Заблужденія юнкеров прощаю, а афіцеров всьо равно разстреляю».

Сотник Гончаренко відповів, що для зустрічі все готове. . .

Ранком 29 січня розпочався завзятий бій. Передні частини большевиків ішли зімкнутими колонами, очевидно, мавши певність, що оборона Крут повтікала, тим більше, що на їхні виклики по апарату ніхто не відповідав. Коли ж червоні вояки наблизились на віддаль стрілу, з окопів привітали їх рясним вогнем, так що вже перед сторчовими стрілами при великих втратах розсипалися вони в розстрільні. Наступні відділи посувалися вже в бойовому порядку. Таким чином червоні зайняли довгу лінію фронту до 5 кілометрів, мавши за собою дальші лави наступаючих їм услід розстрілень. Сили ворога обчислювано на понад 2,000 бійців регулярної піхоти, 600 матросів Балтійської фльоти, кілька сот червоної гвардії з робітників центральної Росії; при них — гавбичну батарею й два справжні бронепотяги. Большевицькі маси зформувалися в три лави й

спочатку дуже настирливо напосідали на оборонців Крут, але сильний і влучний вогонь з кулеметів і рушниць примусив червоних зменшити силу наступу й залягти перед окопами оборони.

Тим часом ворог зосередив сильний гарматний вогонь по окопах і по станції. Штабний потяг з вагонами амуніції мусів через те від'їхати за роз'їзну колію, щоб вийти із зони обстрілу. Це на якийсь час утруднило та затягнуло доставку набоїв на лінію вогню і мало не викликало паніки. Навіть дехто з учасників крутянського бою дуже трагічно посуджує це явище й означає його мало не головною причиною поразки під Крутами. Але з описів дальшого бою іншими учасниками видно, що це було часове й часткове замішання, яке відповідно усунено, і бій тривав далі з неослабним напруженням, навіть без огляду й на те, що й гармата сот. Лощенка вже замовкла через брак набоїв, і він мусів від'їхати.

Росіяни, завдяки своїй значній чисельній перевазі, мали всі можливості широкого маневру, тоді як крутяни, малі кількістю і з малими резервами, були міцно прикуті до терену. Ворог швидко зорієнтувався і почав використовувати оцю сприятливу для себе ситуацію. Десь коло полудня він розпочав демонстративний наступ на Студентську сотню, але попав під убивчий перехресний вогонь і мусів з великими втратами відступити. Далі большевики свій справжній наступ спрямували на оточення правого крила групи сотень Юнацької Військової Школи. Успіх ворога тут віддав би в його руки станцію Крути, відтинав би від бази та уможливив би йому повне оточення крутянців. Протягом двох годин, застосовуючи зручно всіх тактичних правил, провадили большевики вперто обхід правого крила юнаків, які завзято боронилися й відбивали ворога навіть багнетами. Водночас, ворог не припиняв вогневого тиску на всю лінію оборони. У цей час було смертельно поранено командира Студентської сотні пор. Омельченка, що дуже болоче далось відчувати, бо його майже не було ким замінити, бо й решту старшин бойової групи було вже переполовинено.

Взагалі, на бойовому участку почало витворюватися дуже загрозливе становище. Большевицькі атаки на праве крило безнастанно посилювались. Для паралізування їх довелось уже вжити й резерви. Сили крутян дедалі виснажувались, матеріальні засоби боротьби вичерпувались. До того долучилася жахлива вістка, що Шевченківський полк збільшевичився, перейшов на бік ворога й наступає на станцію Крути з Ніжина, себто з тилу. За дві години їзди треба рахуватися з його зрадницьким ударом. Все це, а також і великі криваві втрати вбитими й раненими, примусили команду крутянської оборони

закінчити бій, затагнувши його бодай до наступної вечірньої темноти. Справді, з наближенням присмерку темп ворожого наступу почав слабнути; це дало можливість бойовій групі оборони розпочати пляновий відступ. Першою стягнена була з позиції Студентська сотня, а біля 9-ої години вечора і решта сотень Юнацької школи. Останньою відійшли резерви, прикриваючи відступ. Після того червоні зайняли станцію Крути, але з обережності не ризикували продовжувати в темряві дальший наступ. Начальник бойової групи сот. Гончаренко у своїй реляції про бій під Крутами авторитетно стверджує ту надзвичайну геройську поведінку, що її під час бою виявили старшини й молоді вояки холоднокрівністю та вмінням панувати над собою. Це, як бачимо, підкреслюється теж і самим ходом бою та витриманим порядком відступу. Тому всілякі зайві балачки й гістеричні вигуки про ніби велику безрадість команди та про безпорадність бійців і паніку позбавлені реальної основи і є безсовісною видумкою.

По цілоденному виснажливому бою колона недобитків зібралася біля ешелюну, в якому було вже три повні вагони ранених. Усі крутяни були вкрай вичерпані психічно й фізично драстичними подіями жахно пережитого нещасливого дня. При підрахунку живих решток бойової групи виявилися криваві великі втрати; виявилось теж, що бракує цілої однієї чоти Студентської сотні. Думали, що вона десь на відвороті відстала, зблудила в темряві туманної ночі й десь безпорадно блукає в засніженій околиці. Затримали від'їзд ешелюну, вислали на розшуки розвідку, однак усі заходи були марні: понад тридцятьох студентів не змогли знайти.

Пізніше стала відома їхня трагічна доля: при відступі ця група студентів — 34 особи, — або для скорочення дороги, або приваблена світлом на станції, потрапила туди якраз тоді, як большевики займали станцію. У безвихідній ситуації студенти кинулися на червоних, щоб пробити собі шлях зброєю, й були в багнетному бою переколені. Небагатьох полонених було нелюдським жорстоким способом помордовано. Лише сімох студентів живими відправили в заплілля, і їм пощастило втекти.

Ешелюн уночі 29 січня від'їхав у напрямку на Київ; по дорозі в Ніжині зіткнувся із збольшевізованим Шевченківським полком, від якого крутяни сподівалися ворожих виступів. Однак Шевченківці не відважилися наступати, і їх удалося усунути без проливу крові, після чого ешелюн вже без перешкод прибув у безпечне місце. Вагони з раненими відправлено до Києва, а бойова група крутян, себто рештки Першої Юнацької ім. гетьмана Б. Хмельницького Військової Школи та рештки сотні Київського Студентського Куреня в Броварах

під Києвом увіллялися в склад більшого загону — Гайдамацького Коша Слобідської України під проводом С. Петлюри й відправилися з ним до столиці, щоб боронити її вже від нової безпосередньої загрози — повстання большевицьких ворохобників у самому місті.

Підрахунок кривавих жертв крутянського бою означається високим числом, що сягає без малого трьох сотень. Це, можливо, і стало приводом до популярного образного порівняння Крут із Тернопілами, де полягло також триста грецьких героїв. Проте, будувати ту аналогію лише на одних тих мітичних числах було б таки недоречним, без огляду на привабливість такого способу.

Взагалі, справа кривавих втрат крутянського бою є одна з найбільш туманних і невияснених. Дотепер ще невідомо, скільки втрат і яких мала сама Військова Школа, а скільки Студентська сотня. Найправдоподібнішу, ніби, кількість юнаків і студентів у цілому подає сот. А. Гончаренко у релятивному звіті: — до 250 юнаків, 10 старшин і 30 студентів, але при тому не означено точно числа убитих і ранених. Крім того, втрати в Студентській сотні лише на 30 душ видаються дуже сумнівними: адже тільки на станції одній загинуло 27 студентів, а певно ж і ще в бою на позиції мусіла бути якась кількість убитих і ранених.

По звільненні України від большевиків у березні 1918 р. бойовище під Крутами обслідувала спеціальна державна комісія. Результатів праці її годі десь тепер шукати. Але загалом відомо, що вона розкопала кілька братських могил і знайшла в них кількадесят тіл поляглих вояків, яких поховали селяни з околичних сіл. І знов таки невідомо, скільки серед них було юнаків, а скільки студентів. Усіх поляглих під Крутами перевезли до Києва і з великою парадною й військовими почестями поховали врочисто на Аскольдовій могилі.

З приводу крутянських кривавих жертв варто згадати ще про одну безпідставну легенду, що міцно втерлася в свідомість нашого суспільства. Багато писалось, пишеться й говориться, що під Крутами загинув Студентський курінь ввесь, у цілому складі ніби тих триста душ. Через те особливо ілюструється, надмірно вихвалюється одних лише студентів-крутян, без уваги на інших учасників бою та на їхній високий героїзм і жертвенність. Проте, з правдивих описів бою, засвідчених безумовно авторитетами, бачимо, що фактично приписування усіх заслуг і чести одним студентам з їхнього куреня є неправдою і несправедливістю. Бо вже знаємо, що головний і найбільший тягар бою винесла на своїх плечах 1-ша Юнацька Військова Школа, яка й мала через те найбільше втрат. Ки-

ївський Студентський Курінь не загинув увесь, бо й не міг увесь загинути, тому, що в цілому складі навіть не брав участі в бою; билася лише одна його сотня, яка також не ціла загинула, а була в порядку виведена першою з лінії вогню при відступі всієї бойової групи.

При цьому залишається ще зупинитись на справжньому значенні крутянського бою, без зайвої афішовки й штучної словесної гіперболізації цього ніби найбільшого епохального явища світової історії. Насправді, як уже згадувалось, ця подія має найперше лише для нас, українців, велику суто моральну вартість, як чинник ідейний. Трагедія української молоді під Крутами струнула до глибини національним сумлінням, поставила виразно під запит справжнє ставлення України до Москви, дала повну можливість пізнати суть російської революційної демократії, виплеканої на московському історичному імперіялізмі. Крути ясно означили злам у дотеперішніх українсько-російських політичних стосунках. На це недвозначно вказує і сам президент України проф. М. Грушевський у промові над могилою поляглих крутянських героїв: — «Український народ досі вірив у можливість свого розвитку в новій демократичній Росії. Але після всього того, що сталося, він переконався, що з Росією, чи то реакційною, чи революційною, йому не по дорозі». . . Ще виразніше священну вартість для України кривавих жертв поляглих крутян відзначив і другий промовець над їхньою могилою — письменниця Л. Старицька-Черняхівська, що сказала: — «...Для нас ця могила лишиться полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле. Це буде друга свята могила над Дніпром. У хвилині одчаю, у хвилині занепаду, у хвилині знесилля будуть приходити до неї старі й малі, щоб відживитись тим святим вогнем ентузіазму, який палатиме тут під кам'яним хрестом. Діти України! — це ваша могила, вона буде тим дзвоном, що „вівос вокат”, не дасть нам спинятись, не дасть забути. Цей день стане днем усієї молоді України. Від року до року сюди будуть приходити, тут будуть молитися, тут будуть складати братерську присягу ті, що матимуть переступити поріг життя. І коли життя зітре з пам'яті сучасних ці дорогі обличчя наших братів, коли прийдуть нові люди. . . вони пам'ятатимуть, що тут лежать ті, що віддали все, що мали — молодість, щастя й життя за волю України. Будь-те ж певні, дорогі, незабутні герої, ваша смерть не була марною! Чуєте?! Ваша слава живе й житиме довіку — Вільна Самостійна Україна!»

Однак, поза важливим моментом морально-ідейного характеру мав ще крутянський бій і реальне — певне тактичне значення. Правда, сам по собі той бій з погляду чисто воєнного

був лише одним з епізодів складнішого комплексу оборонних боїв за Київ. Тому, для точнішого уявлення й зрозуміння тактичного його значення, треба розглядати крутянську подію в зв'язку з іншими тодішніми воєнними й політичними процесами, що розвивались по лінії історично-державних українських завдань. Отож, у такому аспекті бій під Крутами мав ту безумовну заслугу, що спричинився значною мірою до загального успіху оборонних київських операцій, на яких опиралася тоді широка й важлива акція української влади в справі підписання Берестейського миру з Німеччиною. Тоді треба було за всяку ціну втримати в своїх руках столицю, щоб той мир гідно здобути. А Москва якраз намагалася всіляко тій українській акції перешкодити; тому й поспішалася концентрованим походом своїх армій на Київ та вибухами повстань у його середині чимскоріш опанувати владу в Україні. Та не пішло росіянам це легко. Большевицькі війська зустріли несподівано перший рішучий і завзятий збройний опір під Крутами. В дальшому руху мусіли вже свій первісний нестримний розгін загальмувати, просуватись до Києва помаліше й обережніше. В тому наткнувся ворог і на інші українські сили, що перегороджували йому дорогу до столиці.

Правда, в загальному висліді боїв за Київ українському війську проти переважальної чисельної сили советського війська годі було встояти, і воно відступило. Але на потрібний рішальний термін ворог таки був стриманий, бо щойно по десятиох днях по крутянському бою червоні війська оволоділи Києвом, а тим часом справа заключення миру в Бересті добігла успішного кінця: мир було офіційно й остаточно ухвалено і формально підписано за один день до упадку Києва — 9-го лютого 1918 року.

Властиво, в цьому й полягає реальна заслуга й воєнна слава юних лицарів крутянського бою; вони бо не тільки що високо піднесли честь української зброї, не тільки виявили свою вояцьку гідність, але в певній мірі спричинилися до успіху того великого історичного акту — заключення Берестейського миру, через який вийшла Україна на широке коло міжнароднього політичного форуму.

ЗА ЧЕСТЬ І СЛАВУ УКРАЇНСЬКОЇ ЗБРОЇ

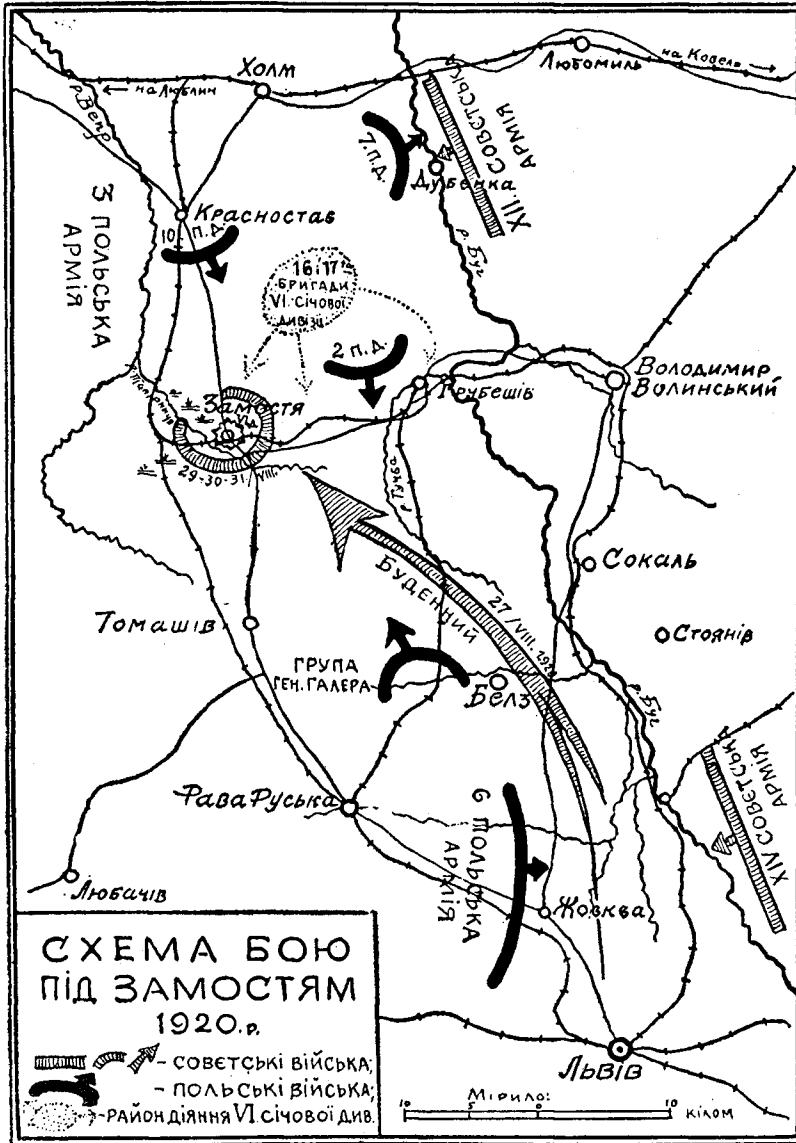
Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь,
Рідний краю, здобути тобі . . .

Іван Франко

По повороті Армії Української Народньої Республіки у травні 1920 р. із славного Зимового Походу, всі українські збройні сили, під командою ген. Омеляновича-Павленка, воювали проти большевиків спільно з армією польської держави, з якою Україна тоді була в воєнному союзі. В загальному протикомуністичному фронті українська армія займала крайнє праве крило, поруч VI польської армії, на півдні України, з опертям на ріку Дністер, і ввесь час, протягом цілого літа, успішно боронила свої становища перед ворогом. Окремо ж від головної маси українських військ діяла VI Січова Стрілецька Дивізія під командою полковника (пізніше генерала) генерального штабу Марка Безручка. До початку червня, разом з частинами III польської армії, з якою в кінці квітня здобула столицю від Червоної армії, дивізія стояла залогою в Києві.

У травні великою масою советська кіннота прорвала польський фронт на Київщині біля м. Самгородка Сквирського повіту, і тим самим змусила до швидкого й глибокого відходу всю бойову лінію союзних військ. Разом з поляками на захід, через північні простори України, маршувала й українська дивізія січовиків. З великою напругою дивізія вживала зусиль на подолання тяжкого лісисто-болотнистого терену Полісся і зводила часті завзяті бої з ворогом, а особливо на річках Уборть і Стир.

Нарешті, під кінець серпня, дивізія, з усіма своїми частинами, зосередилась на Холмщині в районі Красностав — Грубешів — Замостя. Звідсіль, невдовзі, мали б бути січовики відтранспортовані на південь України і включені в склад головних сил української армії. Однак, сподіваному і з нетерпінням очікуваному січовиками переїздові несподівано, на якийсь час, перешкодив наскок Будьонного, який з-під Львова прямував через Замостя на допомогу советській армії Тугачевського, що готувилась до штурму Варшави. Таким чином, малому загумінковому містечку Замостю, яке мала боронити перед страшною навалою червоної кінноти невелика залага

з частин VI СС дивізії, доля судила відіграти в історії збройних змагань з московським комунізмом незвичайно важливу роль. Одночасно тим своїм героїчним чином оборони Замостя VI Січова Стрілецька Дивізія Армії УНР в історії українського війська здобула собі нескортувальну славу. Бо ж, фактично, енергійною затримкою полчищ большевицької кінноти під Замостям, на якому Будьонний поламав зуби, українська дивізія таки в найбільшій мірі спричинилася до того, щоб дати змогу вчасно розвернутися до протинаступу польським бойовим групам і завдати большевикам загальну, вирішальну поразку.

Тяжке завдання боронити Замостя в такій складній ситуації і в такий незвичайно непевний час покладено було польським вищим командуванням на українську частину з огляду на брак власних вільних військових резервів у загроженому районі, а рівно ж із огляду на глибоке довір'я чужинців військовиків до високої боєздатності, стійкості й витривалості українського козацтва, яке вповні виправдало себе цілим рядом переможних попередніх боїв. Властиво, знаменну оборону Замостя переводила не вся Січова Дивізія у повному складі своїх бойових частин, бо в той час дві піхотні бригади, головна маса артилерії, 6-ий Кінний, ім. кошового Костя Гордієнка, полк, кулеметна й гренадирська команди та інші дрібніші групи оперували на пляцдармі Красностав-Грубешів, і їх не вдалося стягнути до Замостя. У самому ж Замості перебували невеликі частини дивізії на чолі з її штабом, — штабова сотня, сотня 6-го Кінного полку, одна гарматна батарея й, найбільш численний серед них, 6-ий технічний курінь у складі двох саперних і однієї залізничної сотень. Все це було обтяжене своїми власними та ще й деякими іншими дивізійними обозами. Крім українських частин, що творили основне ядро залоги, в Замості перебували ще й місцеві польські частини, а саме: два етапові курені, дивізіон артилерії, два панцерні потяги з гарматами, невеликий відділ польової жандармерії, і потім ще прибув неповний 31-ий полк піхоти. Верховна загальна команда над українськими й польськими частинами замостянської залоги належала штабові VI Січової Стрілецької Дивізії на чолі з її командиром Марком Безручком і начальником штабу дивізії полковником (пізніш генералом) Всеволодом Змієнком.

Саме місто Замостя, стара історична фортеця з XVI століття, ніяк не було пристосоване до модерної оборони; не було в ньому навіть тих найпростіших грубих піхотних шанців і дротяних загород чи яких інших перешкод. Над будовою солідних укріплень, відповідних польових фортифікацій, довелося дуже інтенсивно, з вкладом великих моральних і фізич-

них сил, добре попрацювати всьому шостому технічному куреневі на чолі з сотником-інженером Бокитьком. З наказу полк. Безручка весь оборонний район дуже швидко був приготований до бойових акцій і відпору. За чотири неповних дні, від 25. по 28. серпня, навколо міста довжиною до 18 км., сапери поставили міцну лінію дротяних загород, у деяких місцях навіть 3-4 ряди, а за ними майстерно побудували ланцюг міцних гніздових опірних пунктів з вигідно розташованими шанцями, з яких, на всі боки, можна було подавати фланкуючий перехресний кулеметний і рушничний вогонь. Така штудерна система окопних укріплень, як також і вчасно закінчена суцільна лінія дротяних загород, у час боїв з блискучим успіхом себе виправдала. На укріпленнях працювало майже все населення міста й довколишніх сіл — по 3-5 тисяч людей щоденно під керівництвом старшин і козаків 6-го технічного куреня. Щойно під кінець цих праць, коли оборонне коло було вже майже зовсім закінчене, прибула на допомогу якась невеличка польська саперна група.

Тим часом, поки січовики укріплювали Замостя, Будьонний вовтузився під Львовом і навіть на суворий наказ комісара Троцького, що викликав червону кінноту під Варшаву, не хотів рушати з місця. Щойно на повторний наказ самого Леніна Будьонний знявся з-під Львова і буревієм полетів на північ, де й зачепився за Замостя. Підступив він передовими частинами під місто увечорі 29. серпня і зразу ж з розмаху заатакував його з південно-східного напрямку. Однак большевики наткнулись на несподіваний дуже сильний спротив і швидко відступили. Але після першої невдачі Будьонний щільно обложив великими силами місто й безперервно, день і ніч, протягом двох діб одчайдушно атакував його з різних сторін, уводячи в акцію все більші й більші групи військ.

Оборонці Замостя відбивалися дуже завзято й завжди зводили нанівець кожний ворожий напад. Іноді спішені будьонновці нападали на один і той самий пункт по кілька раз на день чи вночі і довгими лавами пролежували цілими годинами за дротами, чим дуже нервували й вичерпували фізично та психічно залого. Особливо вганяли вони цим у стан тяжкої депресії деякі польські частини залого, передовсім недосвідчений і хиткий етаповий курінь з рекрутів. Тому команда залого приневолена була між цими непевними вояками розмістити певну кількість українських підстаршин та козаків, які підтримували дисципліну й наглядними прикладами піддавали бадьорости слабодухам. Але, назагал, інші польські вояки, подібно до українських, трималися взірцево та хоробро. Так що дух цілої залого виявив міцну стійкість і не заломився. Ду-

шею особливо завзятого відпору були скрізь передовсім українські старшини й козаки, які добре знали й уявляли собі, що їх очікувало в випадку перемоги большевиків. Цей дієвий рішучий дух відпору підтримували й зміцнювали в першу чергу найстарші начальники Січової Дивізії — Безручко і Змієнко. Вони часто особисто з'являлися в найнебезпечніших місцях і своєю присутністю живили бадьорість та хоробрість вояцтва, а своїми особистими засягами й розпорядженнями часто спричинювалися до успіху тієї чи іншої акції.

Проте, становище в обложеному Замості з дня на день гіршало. Вже почав був відчуватись і дошкулювати брак харчів для вояків і населення; обозним коням бракувало фуражу, й вони вже об'їдали солом'яні стріхи хат на передмісті; вичерпувались і бойові запаси оборонців міста. Підупадали й фізичні сили невеличкої залози, що знесилювалася без сну й відпочинку в безкінцевих боях з переважаючими кількістю й свіжістю силами ворога, який настирливо в різних місцях атакував з усе більшою й нахабнішою завзятістю, очевидно, намагаючись у прискішеному темпі зламати опір. Нарешті, почав щораз дужче відчуватись і брак амуніції. Все рідше й рідше стріляла артилерія оборонців, все рідше було чути сальвові стріли й тріскотню рушниць та клекіт кулеметів з окопів. Поміж мучених вояцькі ряди сильно пошарпані залози почали помалу вповзати зневіра й розпачливе безсилля. Можна було побоюватися, що захитається стійкість і ослабне відпорність неукраїнських частин, які в боях з большевиками не набули ще потрібного гарту. Непохитно з неослабною настороженістю й рішучістю зустрінути те найгірше трималися січовики, хоча й перед їхньою уявою все виразніше виникали понурі перспективи неблаганного сумного кінця.

Замостя було цілковито відрізане від світа, й у ньому ніхто не знав, що діється поза колом облоги. Неможливо було й команді залози ніяким тоді способом зв'язатися з зовнішнім світом, повідомити про своє становище, отримати якісь накази й допомогу. Обложене місто, здавалось, залишене було на само себе і з кожною годиною вичерпувалося в засобах оборони, спадало на силах й очікувало своєї сумної долі. . .

Аж раптом та доля усміхнулась. Сталася важлива зміна становища оборонців Замостя. Наспіли потішаючі відомості скиненим пакетом з польського літака, що наближається визволення. Польська армія, безперечно, до певної міри, під прикриттям Замостя встигла спокійно закінчити своє розвернення та перегруповання і готова була до загального контрнаступу, який, властиво, і погромив та вигнав з польської території армію Тухачевського та ще й загнав два корпуси до Східньої

Пруссії на інтернування. Отже, з тих інформацій ще дізнались, що одна польська група генерала Сікорського посувається швидко в напрямі Замостя з метою його визволення. Діставши такі приємні відомості, вся залога міста сильно підбадьори-лась, піднеслася на душі, в очікуванні швидкого закінчення грізної облоги, що, під кінець особливо, вже стала нестерпною й дуже небезпечною.

Але й ворог на останок став виявляти максимум завзяття та настирливости. Ще з ночі, на 30. серпня він безнастанно атакував у всіх місцях і вводив у бій усе більші й свіжіші сили. Червоні бійці довгими лавами в кілька рядів позалагали перед шанцями та дротами, обстрілюючи густим вогнем з кулеметів і рушниць усю лінію оборони при жвавій співчинності своєї артилерії, що енергійно громила окопи. Здавалося, що Будьонний вирішив таки на кінець напружити всі сили, щоб за всяку ціну опанувати Замостя. Однак і оборона, потішена, підбадьорена скорим прибуттям сподіваної допомоги, трималася дуже міцно й хоробро; в деяких місцях вона навіть рішучими контратаками відганяла будьоннівців, уже безоглядно розстрілюючи останні запаси амуніції.

І нарешті всі напади ворога від полудня 31. серпня стали помітно слабнути. Ворожі лави знімалися з бойових становищ, завертали помалу назад і зникали в околичних підміських лісах і селах, де, певно, мали вихідні позиції й пункти накопичування. Ще за яких пару годин з поля бою відійшли останні розстрільні; замовкла й канонада та пальба з окопів. А потім знову за якийсь час, уже властиво під вечір цілого дня гарячого бою, червона кіннота стала рухатись з великим шумом і гамором у лісах та на польових обр'їях. З місця на місце в різних напрямках пересувалися метушливо обози та переїздили групи вершників, поки вся та колотнеча не розвіялась десь у далекому просторі. В той же час з віддалі, з-за лісів, почувся глухий гуркіт гарматної стрілянини, очевидно, тієї польської групи, що йшла на визволення Замостя.

Під самий вечір облога Замостя була остаточно знята. До міста вступили жовніри союзної армії, яких січовики і вся за-лога та населення міста справді радісно й щиро привітали, дякуючи за визволення. А за якийсь тиждень уся VI Січова Стрілецька Дивізія, що на чужій державній території в боротьбі проти спільного ворога вписала гордо зброєю на золотих сторінках чужої й власної військової історії своє славне ім'я, спокійно, в повній свідомості сповненого вояцького обов'язку, вантажилась у Красноставі на потяги для від'їзду на південь України в ряди рідної славетної армії, що в той час біла ворога на Дністрі.

Так в 1920 році відбулася незабутня в історії нової боротьби Заходу проти Сходу знаменна оборона Замостя; на західно-європейській военній арені відігралася показна яскрава сцена величного змагання новітнього українського лицарства з навалюю сучасних руїнних східних орд. На ґрунтах старої історичної твердині, де ще не затерлися сліди колишніх козацьких валів гетьмана Богдана, український вояк нової доби знову незвичайною відвагою виявив свої високоякісні военні чесноти й знову переможною зброєю утвердив там своє ім'я. Дивізія нових січовиків лютим боєм в облозі Замостя вкрила не смертельною славою не тільки свою власну частину, але й усе рідне військо, всю українську зброю, а водночас високо піднесла й гідність своєї Батьківщини.

Правда, кожна бойова частина, кожний відділ Армії Української Народньої Республіки у безприкладній тяжкій боротьбі за державність рядом героїських подвигів і блискучих перемог зацвіли вже назавжди ясною славою в житті своєї нації і записали найкращі сторінки історії України, проте, бойовий чин VI Січової Дивізії своїм характером випадає дещо відмінний від інших дивізій-посестер славної рідної армії. Тут треба головно взяти під увагу те, що Січовій дивізії довелося проводити боротьбу в особливих незвичайних воєнних обставинах, виключних у веденню на той час загальної рухомої, маневрової війни.

Шоста Січова Стрілецька Дивізія несподівано опинилася в облозі міцним перснем могутнього ворога, чого, звичайно, у війні з большевиками не траплялось. Замкнена щільно в своерідній імпровізованій фортеці залога Замостя позбавлена була цілковито волі руху й будь-якого, навіть незначного просторового маневру, навіть не мала жадної можливості до відступу. І через те перед нею постала дуже загрозлива дилема: або вмерти на оборонних позиціях, або піддатися ворогові, що також було рівнозначно смерті. Однак, мимо страшного приречення на фізичне знищення, Січова дивізія була ще виставлена й на прилюдний, ще більш загрозливий іспит її моральних якостей — вояцьких чеснот. Це ж бо якраз польське вище командування лише з уваги на високу боездатність українського козацтва довірливо доручило дивізії січовиків хоч почесну, але надто тяжку роль оборони важливого стратегічного пункту, на якому мав заламатись чи затриматись буревійний наскок червоної кінноти.

На сміливість, витривалість і хоробрість українського вояка з повним довір'ям покладалось не лише польське командування, а й той численний гурт французьких старшин генерального штабу та інших чужинецьких представників і дипло-

матів, що перебував при польській державній владі в найвищій військовій команді та допомагав їй у веденні варшавської операції. Таким робом, українському вояцтву під Замостям доводилось битись, ніби на світовій арені, і на очах чужинців свідчити про свою бойову витривалість та демонструвати лицарську гідність. Скандальний провал через невтримку, кво-лість і партацтво оборони загрожував покрити соромом і зне-вагою не тільки малі по суті сили дивізії, обложені в Замості (з цим ніхто не рахувався б, а сприймався б один негативний факт), а знеславив би цілу нашу армію, заплямував би істо-ричне, знане віддавна в світі славне ім'я всього українського війська, а заразом принизив би гідність і всієї України.

Отже, під Замостям, як бачиться, VI-й Січовій Дивізії ви-пало на долю передовсім битися з ворогом за найвищі мораль-ні властивості рідного народу, на очах воєнного світу змага-тись за честь української зброї, за високу вартість і гордість українського вояка. Був це для січовиків під Замостям дуже тяжкий, дуже небезпечний іспит, і вони той іспит з визначним успіхом склали. І через те оборона Замостя, цей високохваль-ний епізод в тягу всієї нашої боротьби, поруч таких же неза-бутніх блискучих й ефективних тогочасних моментів в опера-ціях Армії УНР як Крути, Арсенал, похід на Київ, Чортків-ська офензива, Вапнярка, Зимовий Похід, Листопадовий По-хід і Базар, увійде у вічний золотий фонд історії новітнього українського війська як найцінніша пам'ятка його нескореної слави.

І в ювілейні річниці цієї знаменної події варт усім нам про неї згадати, щоб такі дорогоцінні перли нашого національного буття не губились у безвісті забуття, а відживлялись споми-нами й пошаною та тим закладали підвалини для науки й на-слідування для майбутніх поколінь.

М О Г И Л А

(О п о в і д а н н я)

...Ось поле. Ось невеличка з низькими розлогими берегами польова річечка. Тягнеться просто й ховається в ранішній імлі чорно-сива вузька дорога. Знайома, навіть давно й добре знайома місцевість: не раз у дитинстві ходив тут, бігав, грався. . . Йду оце по дорозі — за густою мрякою нічого не видно, не розбираю, не бачу, а знаю напевно, що зараз праворуч почнеться малий гайок. . . Щось міцно стиснуло серце.

Мене оточують солдати. Попереду, позаду й з боків. Пильно, зосереджено дивляться собі під ноги, ніби рахують кроки, що з глухим гулотом відбиваються по твердій, втопаній дорозі. Йдемо й мовчимо. Зараз буде лісок. . .

«Розстрілять і закопать!» — бринять в моїм мозку слова, суть яких щойно тепер добралась до моєї свідомости. «Розстрілять і закопать!». . .

«Чому розстріляти? За що? Чому закопати?» . . . — крутяться сполошені думки. І враз якось виразно бачу на сивому тлі дороги різко виписані літери слова «закопати»; наче просто в самих очах стало золотисто-червоне: «Закопати». Та й відгук кроків став ритмічно відбивати — «за-ко-па-ти, за-ко-па-ти». . .

Сива, тверда дорога під ногами. Чорна відпорна земля по краях шляху довкола. Скрізь, скрізь, скрізь земля. Не втечеш нікуди. Скрізь можуть закопати. . . Точиться голова, мутиться зір; покидають сили — упаду. Чи не божеволію?..

І раптом солдат, що плівся байдуже збоку, шморгнув носом, і цей такий звичайний характеристичний звук опам'ятав мене. Дихати стало якось легше. «Ні, це ж неможливо, це ж якась помилка».

І згадую все, як було з початку. Йшов до міста зі свого хутора. За плечима гримали гармати, стрекотали кулемети. Ще вдосвіта зачався бій за місто, та я не знав, хто кого перемагає, і навіть не знав, де саме ведуться операції. Поспішав до міста за своєю справою. По дорозі зустрів гурт червоних солдатів, що ніби поспішали на фронт. Вояки, мигнувши сивими зігнутими, похнюпленими постатями повз мене, швидко танули, розпливалися в імлістому просторі. Ішли неспокійні,

заклопотані. «Еге, шлях, видать, небезпечний, — подумав, — ухилитись треба».

І враз почув глухе гупотіння багатьох ніг, і раптом, наче з землі, виріс передо мною великий піший відділ вояків. Тісною, збитою міцно купою, зайняв усю широчінь дороги. Подавсь я вбік, зупинився і став: шлях солдатам звільняю. І бачу: — той, що йшов попереду, у шкуратяній куртці, до мене збочує. Підходить, питає, хто я. «Я собі звичайна людина, з недалекого хутора, тутешній», — відповідаю. Тяжкі невиразні очі гостро й твердо вперлися в мене. Колючий зір свердлить боляче моє нутро. «Куда ідьош?» — запитує. «До міста, за власним господарським ділом», — відповідаю. І чуже, незнане мені обличчя раптом запалюється дикою ненавистю, наливається злістю: ось, ось трісне з натуги. . . «Знаєм, что за дело в городе в такую рань!» — кричить. — «Відать мазунчика. Шпіон контрреволюційний».

Підходить ввесь відділ. Стає. Обличчя суворі, похмурі, ніби розпливчасті, нерухомі. Наче чогось чекають, підстерігають. «Який же я шпиг? Я навіть не знаю, хто з ким б'ється і де». . . — виправдовуюся. І самому мені дивний звук власного голосу. І самому мені дивно й ніяково, що таку нісенітницю плету. Що це зі мною? Сам же знаю, відчуваю, — не те говорю, що треба. Торочу безглузді дурниці, які можуть погубити мене. Цупкий страх всього огорнув мене, стиснув, мов би кліщами. . . Дурний, безглуздий, всепожираючий страх.

Мовчазно, пильно, запитливо вдивляється мені в обличчя чужак. Зненацька знов запитує: «Ти із етих мест будеш?» — «Так, — ще раз підтверджую, — я тутешній».

І раптом, наче б десь щось тріснуло, наче б хтось батогом у повітрі хлиснув, над вухом моїм прозвучало оте різке, безглузде: — «Розстрілять і закопать». . .

І найбільш вразило мене тоді і зараз вражає, оте «закопать». Чому закопати, нащо закопати. . . чому власне закопати? Та можна ж було б і так. . . не закопуючи. . . Ні, ні! Це щось не так. . . Якась прикра помилка. Якесь трагічне непорозуміння, яке треба ж якось усунути, в'яснити. . . Це ж таки ще не смерть. . . не може бути. . .

Три суворі вояцькі постаті оточили мене. А четвертий, той страшний у шкуратяній куртці, щось упівголоса говорить старшому з моєї варті й показує рукою позад себе по шляху, якраз туди, де лісок. Відчай і жах скували мене всього до решти, мій мозок, чуття, волю. Потягнули — і я пішов. . .

І позаду знову розтанули, розпливлися в тумані люди, що випадково спіткали мене, чужі, незнані люди, байдужі до мене, до мого життя й смерти. А з ними зник і той, який чи то

з дурної примхи, чи дійсно з якоїсь неминучої потреби видав мені такий суворий, грізний вирок. . .

— — — — —

Ведуть. Іду. Глухо ритмічно відбивається тупіт ніг по дорозі. «Закопати, за-ко-па-ти» — акомпанують настирливій думці відгуки кроків. «Закопати» — вторує дорога. Знову душить мене. Повітря бракує. . . Всесь жах, уся туга моя, весь біль мій увійшли в це дивне гіпнотичне слово «закопать», що так тяжко пригнічує мене. І здається, що якби його не було, все видавалось би просто, ясно, зрозуміло і навіть необхідно, навіть сама смерть моя. А то: «закопати». . . навіть ще закопати?.. І в цьому магічному слові наче таїться вся сила, весь сенс і все безглуздя того, що діється зо мною. . .

Мовчать провідники мої. Нестерпною стає ця мовчанка живих істот. Хай би вони хоч знущалися з мене, кричали, лаялися, били мене, — може б це стрясло мене, збудило від зцепеніння, розворушило, примусило б і мене кричати, плакати, проситися, лаятись, проклинати. . . А то ж — ідуть і мовчать. . . Нестерпно!.. І такі страшні, такі чужі, такі нелюдяно далекі, такі неприступні, відпорні вони в цьому незрушному жорсткому мовчанні.

— — — — —

Стоїть при дорозі бідна, сіра, похилена й обдерта хатина. Йдемо повз неї ми. Така мила, близька, своя, знайома хатина. Зупиняємось на хвилину. Заходить один з конвоїрів до халупи. О, якби хоч хто з людей вийшов з хати! Хтось із людей своїх щоб вийшов!.. Хоч би слово сказати, одно тільки слово. . . передати щось додому, сповістити. Хоч би хто, хоч на момент виглянув із хати в вікно. Виходить з хати солдат, лопату несе. Так, так. З-за плечей солдата майнула постать господаря. Сховався за двері. Із здивуванням, страхом і підозрою зиркнув на мене й сховавсь. А добрий же, милий чолові'яга! Знайомий. . . Ти ж знаєш мене, я знаю тебе. . . ні, ти сьогодні вже не знаєш мене. Цураєшся. Боїшся признатись хоч здаля. І це ж у тебе позичили лопату, щоб закопати мене. . . О, знову це огидне слово: «закопати». . . Чи, ти, друже, знаєш, чи щось зрозумів? Прощай!.. Три солдати йдуть в гурті зо мною, а я — такий самотній. Один на останньому своєму шляху.

Стоять нерухомо чорні, мовчазні, настовбурчені дерева, ніби чогось очікуючи. Так. Це будуть свідки. Тут мене закопають. . . І вони одні будуть знати, що сталося зо мною. Будуть стояти наді мною, знати й мовчати. . . І нікому не скажуть. Ось був чоловік, і тут загинув.

Зупиняємось. Стали. Конвоїри зняли з рамен рушниці. «Тут!» Дають мені лопату. «Копай!» Ні, не сподобалось місце. Рушили далі, кроків за двадцять. Зупинилися. «Тут!» Стою нерухомо.

Один із вартових щідить з усмішкою крізь зуби:

— Чого ж дивишся? Копай! Не будемо ж ми справді за тебе працювати.

Двоє інших зловтішно й зловісно всміхаються. Мовляв: коли наказано закопати, то й копай же собі яму. В порядку.

Починаю копати. Я — безвладний, безвільний... Копаю. Земля легко піддається в м'якому ґрунті під лопатою. Розкриває свої темні вогкі обійми. Подивився з гнітючою тугою навколо. Стоять мої вартівники в гурті, тихо розмовляють, курять. Вони байдужі. Їм що? Може й не впервину таке? Таки спокійні, сірі, буденні постаті. І на хвилину перестаю вірити, щоб це робилося щось особливе, надзвичайне в моєму житті. Стоять же ось спокійно собі люди, курять, розмовляють. І такі тихі та мирні. Чого ж мені хвилюватись? Ні, це ж таки ще не смерть... не може бути... Стаю відпочити.

— Чого став? Копай! Відпочинеш опісля!

І знову копаю... І знову стоять вони, дивляться й курять. Синій димок легкими тонкими струмочками огортає їхні розчервонілі обличчя, — «наче дим від кадила», мимоволі чомусь згадує. І стає мені так гірко-гірко.

Підходить один. Говорить:

— Ех, ти, контра дурноголова. Та хіба ж так копають порядні люди? Дивись, які в тебе нерівні береги. Навіть і для себе по совісті зробити не можеш. Дивись но!.. — І совгає чоботом у край моєї ями.

Дивлюсь я на той брудний незграбний рудий по кінцях, з роззявленим, зв'язаним дротом носком чобіт, і чомусь не здається мені, що власник того чобота знущається, глузує з мене. Подививсь і я критично на працю свою. Так, він таки має рацію: береги могили криві, непристойно розтріпані. Пильно скошую нерівності по краях ями. Працюю ретельно, ніби виконую важливе завдання. І ніяково мені в роботі під гострим, придирливим зором вибагливого доглядача. Тяжка для мене близька присутність його. Вже на хвилину й про смерть забув; і все уявляється мені, що солдат незадоволений з моєї праці.

Уже на півколіна в землю вкопався. Підходять і другі два кати мої. Стають і вони наді мною. Всі троє дивляться мовчки. Ждуть уже. Гаряч заливає нутро... А я бо хотів би ще копати й копати... довго, довго, копати, все життя... без кінця копати, щоб тільки дихати, бачити світ, жити... Хай би яма

бездонною була... Боюся, тремчу, що ось зараз скажуть — «досить». Хоч би ще трохи, хоч хвилинку... Чіпляюся за кожну мить життя. Хоч би ще хвилиночку...

І враз джухнула куля і вп'ялася в стовбур ближчого дерева. «Кінець!»... Як крізь сон чую: «Ставай!» — це старший командує. Метушиться конвой. «Кінець! Кінець!»...

Раптом заголосив десь збоку, заклекотав кулемет. Приціл просто по ліску. Різко, гучно стрекотить невидима сталева потвора. З лунким стогоном відгукується стрілам діброва; рясно сиплеться віття з дерев. Замаєчили перед очима в мене пришиклі, метушливі постаті. А той, що стояв наді мною, той у подертому поруділому чоботі, миттю незграбно якомсь вимахнув перед себе руками, наче б хапаючись за повітря, і впав біля моєї могили головою вперед, обличчям долі...

Лежу я у тій своїй могилі, скований свідомим, уже тверезим страхом. Гомін і шум стеляться дібровою; густі розриви стрілів котяться гаєм. На один момент ударяє в голову думка — «втікати»... Тепер би ось вискочити блискавкою з ями й побігти... Не страшна вже тепер варта: не доженуть. «Побігти б!» Просто ліском побігти й сховатись. Там, за гаєм, долина й яр глибокий.

Ледь-ледь підношу голову. З різким свистом і дзенькотом над самою головою сиплються, шматують повітря кулі, наче киплять люттю, що не намацають, не досягнуть жертву.

Уб'є... Смерть... Хай уже оті уб'ють, хай закопають, але потім, не тепер, не зараз... Втискаюся в сиру землю, в могилу свою. Хочу вrostи в дно її, закритися нею... пролізти крізь землю... І така мила, м'яка, рідна, запашна, жива, розумна ця спасителька-земля, ця моя люба могила...

Не знаю, чи довго лежав я, поки улягся гомін. Виглянув я з ями. Лягло з-за легких хмарок бліде проміння сонця. Розійшовся, зник туман. Радісний Божий день! Радісний світ! Радісне життя! Вийшов я з могили. Радість розпирає мої груди. Живу! Боже мій милий! Я живу... Дихаю радістю свідомого існування.

Оглядаюся навкруги. Мовчазний, безпомічний лежить на краю моєї могили солдат, розкинувши руки, відкинувши геть рушницю свою. І дивно-хитро всміхається задротованим носком незграбний поруділий чобіт його до мене...

У віддалі по дорозі весело проїжджав на конях загін наших козаків.

Вперше друковано без змін у «Вільному Козацтві», Прага;
вдруге, скорочено, в «Молодій Україні», Торонто.

СКРИВАВЛЕНА СОРОЧКА

(Легенда Крути)

КАРТИНА ПЕРША

Дієві особи:

Хорунжий Київської Військової Юнацької Школи

Юнак тієї ж Школи

1-ий стрілець Січового Студентського Куреня

2-ий стрілець Січового Студентського Куреня

3-ій стрілець Січового Студентського Куреня

4-ий стрілець Січового Студентського Куреня

5-ий стрілець Січового Студент. Куреня (смертельно ранений)

Св. Архистратиг Михаїл.

На Крутянському розлогому полі глуха, глибока, засипана снігом балка. Правий крутий схил її зарослий кущами, що під густою сніговою покривкою настобурчено причаїлась, мов на сторожі; ліва частина балки губиться десь на обрїю в кучугурах глибокого снігу, де час від часу вітер зриває та крутить вихром сніг.

З далекої віддалі від села й залізничного двірця Крути чути не-виразний приглушений гамір, гулюкання та дикі вигуки п'яної большевицької юрми матросів, рідкі поодинокі постріли й далеке виття стривожених псів.

Морозний зимовий вечір; над балкою чорніє глибоке небо, що на ньому кришталевим сльвом мерехтять зорі. Десь за обрїєм спалахує заграва пожеж.

Балка порожня.

Із-за снігових кучугур чути наближення ще невидного гурту людей; рипить під ногами сніг; чути тиху розмову:

Юнацький голос: Сюди, сюди... тут кращий захист.

Мужній голос: Увага! Зброя — наготові!

До балки обережно входять 1-ий стрілець Січового Студентського Куреня, за ним хорунжий, легко поранений в руку, та юнак, який підтримує пораненого хорунжого, і вкінці 2-ий стрілець. На студентах-січовиках вояцькі сірі шинелі з нашитим червоним тризубом на лівому боці грудей і студентські кашкети. Хорунжий і юнак

Військової Школи — в повному вояцькому одязі з відзнаками на наплечниках і рукавах.

Юнак: Пане хорунжий, справді, хай перепочинемо трохи!

Хорунжий: Гарзд. Зупинімось.

Юнак: Тут може б і рану вашу перев'язати. . .

Хорунжий: Побачимо. Хоч сила є й без того витримати. . .

1-ий стрілець: Дійсно, тут чудовий захисток.

2-ий стрілець: А й справді, бо з усіх боків добре закрито. Ніхто нас не побачить.

Хорунжий (іронічно): Але ж і ми звідси нічого й нікого не будемо бачити.

Юнак: Можуть накрити нас тут несподівано, як перепелят.

(Загальна мовчанка. Студенти-стрільці зніяковіли).

Хорунжий (усміхаючись): Ну, не журіться, хлопці. Як Бог нам поміг щасливо дотягтися сюди з того відкритого крутянського поля, то й звідси щасливо вийдемо. Але — увага! Небезпека ще не минула. Обережність насамперед. Отже — на варту. Ставай, у першу чергу, наймолодший.

(1-ий стрілець тихо висувається з балки біля кущів, розглядається уважно й рапортує).

1-ий стрілець: Звідси, пане хорунжий, добрий розгляд і досить далеко та на всі боки видно.

(Хорунжий і сам висувається з балки й перевіряє позицію вартового).

Хорунжий: Гарзд. Тут залягти. Розглядатись уважно й чуйно прислухатись. З Богом.

(1-ий стрілець залягає на варту на краю кучугури при кущах, виставивши кіса, і вдивляється в снігові простори в напрямі села та станції Крути).

Хорунжий сідає в затишку під нав'яним сніговим горбком і перев'язує поранену руку біля п'ястука за допомогою юнака; 2-ий стрілець-січовик стає поруч мовчки, приглядаючись. Вітер поступово стихає. Далекий гамір і гук не меншає).

Хорунжий: Ось бачте, — випогоджуюється. А вдень як віяло, снігом очі сліпило в бою. . . Мов нечистий завзявся на нас, ворогові допомагав.

Юнак: Проте, ця завірюха й нам при відступі допомогла згубитись у сніговому полі та оминути жажливу станцію, де, без сумніву, скатовано наших полонених.

Хорунжий: Безперечно. Як бачиться, не всім судилась однакова доля. Може ми, з Божою поміччю, врятуємось. А ось ті,

наші бойові побратими, десь у полі лежать... чи полягли в бою... чи нелюдами замучені...

(Всі сумно схиляють голови в мовчанці).

2-ий стрілець: Мені ось і зараз просто не віриться, що вже дійсно кінець усьому... Що так скінчився жахливий день... день кривавого бою та нелюдських мук... Аж не віриться, що все те справді так ще недавно було насправді... Неначе якийсь кошмарний сон...

Юнак: Воно дійсно, ніби ми ще не дійшли до відчуття теперішньої дійсності. Наше бо все ество, всі мислі й почування звихрені... повні переживань недавніх подій.

2-ий стрілець: Тяжкий цей наш психічний рефлекс...

Хорунжий: Саме оцей захисток, підсвідоме сприйняття несподіваного рятунку від грізної небезпеки й спричинюють розпруження нервів. Але годі ще давати їм волю розгвинчуватись. Тримаймося, хлопці! Вважайте, — небезпека ще не минула. Зарано ще вдаватись у психологію та аналізувати. Тверезо сприймаймо дійсність.

2-ий стрілець (схвильовано): Дійсність!.. Не знати, що є справжня дійсність... чи те, що ми ось тут, чи те, що вони — там і вже — не встануть... І от ми з ними пережили ту фантастичну дійсність, і вона ще в наших душах не минулася, ще сповнює жахом і почуття, й думки наші...

Юнак: Справді, тяжко нам перейти в нову дійсність... Відчути всім еством зміну. Не віриться, що ми дійсно по цей бік від наших побратимів, що залишились по тому боці — назавжди... Не хочеться вірити, що вони полягли, а може й даремно, безглуздо впали, потоптані жорстоко північним варваром...

2-ий стрілець: Ну, хай — живемо... А чи ж можемо відв'язатись живим еством від того всього? Хіба можна заспокоїтись, не думати?.. Це ж ми... ми ще всі, ще так недавно самі... близько смерті в очі заглядали... Прокляті навіки Крути. Прокляте місце загибелі наших друзів, наших любих... (потиху схлипує).

Хорунжий (м'яко, але рішуче): Цього вже не змінити. Але геть легкодухість і зневіру! Не розманіжуватись і не рюмсати. Ми — вояки. Будьмо мужні. Про бойові події треба інакше думати, інакше оцінювати факти — по-вояцьки. Тут треба іншої, не плаксивої філософії.

2-ий стрілець (зневажливо): Так... філософії фельдфебельської... брутальної й цинічної.

Юнак: Хочеш, мабуть, сказати, що вона занадто бездушна й не доцінює, негує жертвенність і самі жертви — і тим зневажає їх...

2-ий стрілець: І в цьому є правда. Це й так можна розуміти.

Хорунжий: Прошу, друзі, покиньмо дискусії. Не час і не місце.

І не в тому річ, котра там важлива для нас філософія — чи бабська, чи фельдфебельська. Бо, просто кажучи, ніякої тут особливої філософії нема. Я тільки хотів сказати, що вояцькому духові людини властивим є здоровий, бадьорий і міцний світогляд, без жодних аналітичних копирсань. І тоді вояк просто й практично розв'язує всі складні проблеми життя й смерті... Підкреслюю — під кутом обов'язку!

Юнак: Зрозуміло... І відповідно до цього світогляду вояк підходить до розуміння та оцінки всіх явищ боротьби й бойових фактів.

2-ий стрілець: Нехай так. Нехай і такий світогляд. Але він не є універсальний, усім зрозумілий, для всіх сприйнятний і обов'язковий... Він є суто вояцький.

Юнак: Але ж кожний, хто змагається, хто воює будь-яким способом, є вояк. І він, свідомо чи несвідомо, той вояцький, просякнутий бойовим духом світогляд сприймає й ним керується. Я так зрозумів.

Хорунжий: Чудово! Таж цей світогляд виплеканий і стверджений віковою боротьбою, що є одвічною дійсністю й правдою життя. Тому він близький, він споріднений з духом кожного справжнього борця. Це не цинічне, не брутальне розуміння боротьби, а благородне, лицарське: воно поляглих в одвертій боротьбі не знижує, а підносить, визнає їх не пасивними, безмовними жертвами чужої хижої волі й дії, а активними, свобідними змагунами-героями.

2-ий стрілець: А якщо не боротьба, а різанина, тоді — що: жертви чи герої морду?

Хорунжий: Ось який бо ви упертий дискусант. І любите докопуватись до кореня й там, де все й зверху видно. Таж зрозуміло, що кожний, хто зброю взяв, хто активно зустрів ворога в боротьбі, — борець. А кожний поляглий борець — герой. Нехай його було перемажено, змасакровано супротивником-нелюдом — цей факт не падає чимсь негативним на гідність подоланого борця, а лише плямує честь розхристаного варвара, і змасакрований ним борець сьє промінню авреолею геройства.

2-ий стрілець: Я вже не сперечаюсь. Можливо, ви маєте переконливу рацію. Але все ж таки — це все таке дуже складне й дивне, таке незвичне, небуденне. Я відчуваю цю небуденність і незвичайність. Треба подумати...

(Всі замислюються в глибокій мовчанці. Хорунжий зривається

з місця і в задумі проходжується. Тоді юнак схиляється до 2-го стрільця, і вони щось пошепки говорять між собою. Раптом хорунжий зупиняється, вдивляється в уже випооджене зоряне небо).

Хорунжий: Ось єдина правда Всесвіту: вічність. Єдина дійсність вічності і вічність дійсності — зорі!

2-ий стрілець (гірко): Так. Ми тут відчуваємо вічність... А там — наші побратими сьогодні втратили своє молоде короткотривале життя... Іронія протиставлення, болючих контрастів...

Хорунжий: Ні! Вони не вмерли. Це ж вони сьогодні здобули вічність.

Юнак (захоплено): Вони вже стали навек невмирущими!

Хорунжий (надхненно): Вони боротьбою здобули вічний вінець слави героїв.

Юнак (в екстазі): І вписали власною кров'ю свої імена на світлих скрижалах геройських чинів рідної історії!

Хорунжий: І вони ввійдуть назавжди легендами й піснями у вічне таємниче життя свого народу як світлі лицарі й носії його вікового духа...

2-ий стрілець (піддається впливові екстатичного настрою співрозмовців): Вірую... Так, сьогодні в світлій славі на полі бою під Крутами поліг у геройському змагу цвіт України. Вічна слава героям!

Юнак: Ось хто смертю смерть подолав для вічного життя в славі!

Хорунжий: Герої, як ті зорі, світять людству вічно.

2-ий стрілець (трохи розчаровано): А ми?..

Юнак: Не час нам так про себе думати, бо й справді, що — ми?

Хорунжий: Ми також борці й стоїмо на черзі. Але ще не прийшов наш час стягнути по вінець слави. Ще нам суджено змагатися з ворогом за життя для добра Батьківщини й на смерть для геройської слави. Поки живі, мусимо боротися до останньої краплі сил і крові за приписами лицарської честі. А в останньому бою хай нам допоможе Бог піти гордо й мужньо шляхом поляглих крутянських героїв...

Юнак і 2-ий стрілець: Дай, Боже! (1-ий стрілець, що на варті, раптом підносить руку на знак уваги).

Хорунжий (до юнака): Що сталось?

(Всі прислухаються напружено).

1-ий стрілець: Щось на полі чорніє. Ніби якась група людей посувається в нашому напрямі.

Хорунжий (до юнака): На зміну варті, бо вже й пора. (Юнак заступає вартового). Вдивляйтеся, друже, уважно. Якщо

наскочить ворог, дамо відсіч. Приготувати зброю! (До юнака на варті): Будьте обачні, бо можуть і свої сюди надійти.

1-ий стрілець (зійшовши з варти, розтирає замерзлі руки й тупає ногами): Закляк зовсім, хоч ніби й не відчував зима. Я все чув, усю вашу розмову. І я так розумію. . . Хотів би й своє слово вставити. Але. . . Скажу просто (захоплено): як справді добре, що серед нас є такий досвідчений вояк (звертається до хорунжого), як ось ви, пане хорунжий! У порівнянні з вами, старими, обкуреними порохом козаками, ми, недосвідчені, — ніякі не вояки, а просто — діти. Які з нас герої?

2-ий стрілець: Ті, що сьогодні впали в бою, були такі ж, як ми — ти і я, — ніби недосвідчені діти. Але скажу: ті діти зуміли вмерти героїською смертю. І ти чув, як сказав пан хорунжий, що ті діти, тендітний цвіт України, здобули сьогодні вічність.

Хорунжий: Так, друже! (До 1-го стрільця): Для героїського чину немає ні означеного, ні обмеженого віку. (Усміхаючись, лагідно): Навіть діти можуть бути героями. А юнаки Студентського Січового Куреня, треба сказати, бились так спритно й завзято, як справжні вправні вояки. Щоправда, відступ невміло проведений. Та гадаю, що крім нас і ще дехто врятувався, використавши сніговий та горбуватий терен. І отак поночі десь, поодинокі й групами підтягаються обережно до становищ гайдамаків, що стоять, либонь, недалеко. А ворог, п'яний від перемоги й спирту, бенкетує в здобутих Крутах. (Прислухається): О, чуєте, який гук і галас. . .

2-ий стрілець: (вражено): Прокляття!..

Хорунжий: Незабаром пора й нам рушати в непевну путь. (До вартового юнака): Гей, вартовий, як там? Що чувати-видати?

Юнак (потиху): Справді, якісь люди. Гомонять, а що — не чути. Поночі — ніяк роздивитися. . . Тепер не видно, зайшли за сніговий замет.

Хорунжий: Гарзд. Подивлюся сам.

(Підсувається до юнака й вдивляється в простір. Студентсічовики напружено вичікують).

Юнак (притишено): О, бачите? Виринули з-за кучугури. . . Якісь неясні постаті. І неначе пов'язані між собою. . . Не розпізнаеш. . .

Хорунжий (стишено): Чи не несуть вони якийсь тягар? Мені здається. . .

Юнак: Справді, щось начебто несуть. Знов за горбком сховалися. О, наближаються.

Хорунжий (сходить в балку): Хто б то не був, будьмо наготові. Ідуть у напрямі нашого захистку. Гей, хлопці, в лаву, — за кучугурою вліво. Залягти. Приготуватись до пострілу. Руш!

(Студенти залягають, виставивши кріси. Хорунжий знов підсувається до вартового юнака. За кучугурами щоразу чутніше рідкі голоси, що наближаються).

Хорунжий (потиху): Увага! Без наказу не стріляти. Тихо! (Голосно, за кучугуру): Стій! Хто йде? (Голоси за кучугурою змовкають. Якийсь час тиша).

Голос з-за кучугури (ледви чутний): Це, може, наші. По-нашому говорять. . .

Хорунжий: Відповідай, хто йде, бо стріляю!

Голос з-за кучугури: Свої, свої. . . Не стріляйте.

Хорунжий: Хто — свої?

Голос з-за кучугури: Січового Куреня студенти. Несемо пораненого. . .

Хорунжий: Говори гасло!

Голос: Київ.

Хорунжий: Відклик?

Голос: Кулемет.

Хорунжий: Проходь! Хлопці, допоможіть! (1-ий і 2-ий стрільці виходять за кучугуру й допомагають іншим студентам-січовикам унести до балки пораненого).

3-ій стрілець: Дякуємо! От, добре, що натрапили на своїх. . . А то вже так знеслились, хоч гинь.

(Пораненого кладуть у затишок під кучугуру, й усі, крім вартового, стають над ним і придивляються).

Хорунжий: Кого це ви, друзі, принесли? Знаєте ви його? Чи живий він?

4-ий стрілець: Він наш січовик. Але хто він на ім'я, не знаємо.

3-ій стрілець: Чи живий, ще не відомо. Підняли ми його на дорозі. Лежав у рівчаку на полі, і вже його снігом занісило. Як несли, то ще бурмотів щось, маячив. А тепер замовк.

2-ий стрілець: Треба обдивитись рану. Я — медик. Розстебніть одяг. (Студенти розкривають пораненому груди).

Хорунжий: Хто має сірники, засвітить обережно та захистить, на всякий випадок, полами шинелі. Подивимось, як і що з ним.

1-ий стрілець (засвічує сірника. Всі придивляються до обличчя й до плям крові на грудях): О, крові скільки. . . Скипілась. . . І кров'ю просякла сорочка. . . чудово вишивана.

3-ий стрілець: Може дівчина або сестра вишивала...

4-ий стрілець: А може мати?

Хорунжий: Облиште. Це не до речі. Розстебніть або розірвіть сорочку. Обдивіться, яка рана. Посвітіть ще.

(Світять сірниками).

2-ий стрілець (порається біля пораненого): Сорочка кров'ю прилипла до тіла й примерзла до одягу, відірвати не можна... треба різати... Рана в грудях, і небезпечна. Багато крові уплинуло. Ледве чи виживе, сердега. Він непритомний, а може й помер (пробує живчик). Ні, ніби ще тліє, але вже догорає життя...

(Ранений раптом кволо заворушився).

1-ий стрілець: О!.. Він живий...

Ранений: Де я?.. Я вмираю...

Хорунжий: Хто ти, брате? Звідки, голубе?

Ранений: Я — січовик... Київської гімназії... (Говорить уривчасто й тяжко): Мене вбито...

Хорунжий (схиляється над раненим, підносить його голову): Скажи, мій хлопчику, хто ти?.. Як звати?

Ранений (слабне): З Боярки... Вдовин... Мамо... (Мовкне, вмирає).

2-ий стрілець: Живчик спинився. Помер... Так імени й не дізнались.

Хорунжий: Він один з багатьох, що в славі сьогодні полягли за волю України. Ім'я їм усім — безіменні герої, імена ж їх Ти Сам, Господи, знаєш. Отже, друзі, увага. Щойно відійшов од нас у вічність наш побратим, вояк-герой. Віддаймо ж йому належну пошану. Ставай! (Лише один юнак на варті, що лежить нерухомо, вдивляючись уважно вперед, не стає на струнко). Струнко! На молитву шапки — геть! (Урочисто): Героєві вічна пам'ять і вічна слава!

Всі разом: Вічна пам'ять і слава!

Хорунжий: Накрийсь! Вільно!

1-ий стрілець: І що ж його робити? Невже залишимо героя непохованим?

3-ій стрілець: Може б хоч снігом притрусити?

Хорунжий: Ні, ховати не будемо. Хтось інший — і як слід — поховає. А нам ось пора звідси вирушати. Відпочили — і досить. До світанку ще чимало дороги треба подолати. Готуйтеся до маршу. (Стає в задумі над мерцем і вдивляється в обличчя). Яке прекрасне обличчя молоде: спокійне, суворе й горде. Спи, любий побратиме, свій лицарський обов'язок виконавши, спи! (До стрільців-студентів): Ува-

га, друзі! Покрийте обличчя мерця полою шинелі, щоб хижа птаха не зогидила. А на груди йому дайте картку. Напишіть: «Козак Січового Стрілецького Студентського Куреня. Прізвище невідоме. Син удови з Боярки, з-під Києва. Поліг геройською смертю на полі бою під Крутами 29. січня 1918 року за волю Української Держави, за честь і славу козацької зброї. Слава!»

1-ий стрілець: А картку покладемо побратимові на скривавлену сорочку, — хай знає, хто буде ховати, за що пролив герой свою кров святу юнацьку...

4-ий стрілець (зворушено): Заклинаємо... Нехай кров оця стане свідком на суді Божої правди!

3-ій стрілець (трясе п'ястуком у бік ворога): Нехай ця кров кличе до праведної помсти!

Юнак: Тяжке закляття, але справедливе!

Хорунжий (підносить руку вгору): І хай справдиться закляття це!

Усі разом: Хай справдиться!

(2-ий студент-стрілець, виконуючи наказ хорунжого, пише картку, кладе на груди на сорочку померлому, застібає шинелю й прикриває полою обличчя поляглого товариша).

Хорунжий (до юнака на варті): Зійти зі стійки! (До студентів): Готові?

Студенти (хором): Готові.

Хорунжий: Тож далі, друзі, — назустріч новим боям і перемогам, а може й назустріч славній лицарській смерті, якщо судилась кому така честь. Ставаймо по два в ряд. Струнко! За мною вперед, ходюю — руш!

Виходять всі з балки праворуч за куці. На місці якийсь час порожньо й тихо. Гулюкання п'яної матросні з боку станції Крути поступово стихає. Востаннє вибухає сильний спалах кривавої заграви й лиховісно освітлює постать мерця. І знову стає тихо й темно. У високостях у жалобному завої чорного неба кришталевими слізьми сканують зорі.

Раптом балку всю і простір навколо заливає містичне сльиво; в блакитних і пурпурових променях його зіходить у балку в блискучому одязі Св. Архистратиг Михаїл і стає над поляглим та покриває його своєю мантиєю.

Архистратиг Михаїл: Вітаю тебе, хоробрий юначе, що нерозквітле ще молоде життя своє поклав на вівтар своєї боголюбної Батьківщини, як жертви щирий дар Творцеві Світла й усього живого. Я, архистратиг світлого воїнства Господнього, що одвічно поборює зло й темряву смерті, як

вічний опікун золотоверхої столиці твоєї Батьківщини,
в обороні волі якої ти впав на порозі брам її, приймаю тебе
нині в світлі лави мого безсмертного загону. Благослов-
ляю й посвячую. Нехай мученицька багряниця твоя, оця
матір'ю вишивана скривавлена сорочка, ризою святости
й покровом лицарським стане тобі на суді Всевишнього.
Приймаю, благословляю й посвячую...

(Світло гасне. Стає темно).

З А С Л О Н А

КАРТИНА ДРУГА

Д і є в і о с о б и :

Вдова в Боярці, під Києвом

Бабуня-мати вдови

Поважний селянин з-під Крут

Дух поляглого під Крутами стрільця Студентського Січового Куреня, сина вдови.

Світлиця в хаті заможної міщанської родини в м. Боярці, під Києвом, прибрана в народньому стилі. На покуті ряд великих, у срібних ризах, ікон, прикрашених рушниками; вишиваним обрусом покрито стіл, а килимом застелено широку лаву за столом. При стіні скляна шафа з поливаним і порцеляновим посудом. У куті хозяйновито розсілась кахляна грубка з прирослим до неї збоку припічком, накритим веретою.

Пізній березневий вечір стелить шорсткий сувій темряви за вікном. У зеленій лямпадці перед образом Спаса блимає тоскно підсліпуватий вогник і безсило розсіває тьме тьмичне світло в сірпх сутінках довкілля. На припечку сидить заглиблена в невеселу думу бабуня. У глибині кімнати ледве помітна постать припшклої на крайчику лави за столом вдови.

Бабуня (прокидається, наче б із тяжкого сну): Горе, горе, горе... (Киває безнадійно головою). Горе велике... Таке горе, що не сила вже людині терпіти... (Зрезигновано): А мусить!.. (Замислюється). І що то далі буде? Який тому кінець? Кажуть: революція все те наробила; кажуть — вона всі ті нещастя за собою привела... .

Вдова: Облиште, мамо це. Годі нарікати.

Бабуня: Не нарікати? Як же не нарікати! Ти лише подивись навколо, подумай. Світ наче переродився. Страшні й люті часи антихриста настали. Люди побожеволіли. Самі себе душать. Свої ж люди один одного гризуть... . Тільки й чути щодня: вбили, зарізали, задушили, розстріляли, згвалтували, зграбували... . Ех, і не перелічити всіх злочинств, що тепер, мов ті отруйні гриби, гоїно скрізь на нашій святій землі поросли.

Вдова: Та що поможемо наріканням?

Бабуня: Звичайно, не поможемо. Але й витримати спокійно

не сила. Сам розпач залазить у душу, розриває серце. . . Бо ось же знов. . . Кажуть: свої люди. . . Ніхто, як свої брати, однієї рідної землі, однієї матері діти, один одному жити не дають. . . (Іронічно): Революція. . . Нема чого на революцію все складати. Ліпше сказати — диявол з пекла між люди втиснувся й зробив такий заколот. Господь відступивсь од грішників, нас, а сатана панує й лютує. . .

Вдова: Мамо!..

Бабуня (розпалюючись): Що, «мамо»? Чи правду кажу? Чи не діють це тепер якісь таємні ворожі сили? Чи не розсіває всі ті нещастя між людом чиясь жорстока злісна рука?.. Чи не діється оце щось таке досі небувале, страшне, чого ніякий людський розум не в силі збагнути?.. Чи ти не віриш в таємні, незнані нам могутні сили неба й землі, які в особливі часи особливо діють і себе виявляють?..

Вдова: Звичайно, я вірю, що в світі існує щось велике, таємниче й неблаганне. . . Якісь вищі надлюдські знання й міць сили, що властиво, володіють усім світом. Але діють вони лише по волі Божій.

Бабуня (вперто): От і маєш! Оці теперішні нещастя наші й є діянням тих таємних сил. Карає нас Господь за гріхи. Він од нас відступивсь і попустив бісівським силам нас катувати. Це й є по Святій волі Божій справедлива кара за наші гріхи. . . Хіба ж це не допуст Божий?.. Всередині тут у нас, між людьми, революція, а ззовні, на загибель нам, тяжкий ворог із півночі московської суне. Гірше татарських наїздів. . . Чужинець, москаль-розбишака, хоче остаточно нас добити, добро наше загарбати, землю зруйнувати, народ знищити. . . Чи це не пхає сюди такого ворога диявол? Чи це не з Божого дозволу, з Божої волі, за наші гріхи?..

Вдова: Може й так, мамо. Але ж не всі ми так сильно провинились перед Богом і світом, щоб за кару терпіти такі тяжкі муки. Як багато страждає невинних. . .

Бабуня: Отож! Це й є те таємниче, людьми незбагнене. Страждання невинних викупує грішників — або остаточно засуджує їх. Тому віримо, всі ми мусимо вірити, що буде в кінці всіх наших вчинків Суд. . . (Патетично): Буде Суд!.. Великий Страшний Суд Божий! В ньому кожний винуватець буде на смертні муки засуджений, а кожний невинний — у вічне славне життя оправданий, — як сказано. . .

Вдова (притишено): Так! Це — найвища справедливість: кожний винуватець буде осуджений; кожний невинний — виправданий. Нехай буде воля Божа!.. Молитись треба. . .

(Обидві жінки на якийсь час побожно замовкають).
(По павзі)

Бабуня: Про все це, доню, навіть думати страшно. А самі думки, як той пил з вітром, в очі настирливо вникають у голуву. Може тому, що сьогодні такий день незвичайний.

Вдова: І я сьогодні цілий день розбита, змучена, наче хвора. І теж справді все думаю й не можу відв'язатись од тих надокучливих, дразливих думок. Не раз раптом усю мою істоту пронизує жах, як згадаю, що якраз нині ховають у Києві всіх тих нещасних наших синів, що згнули під Крутами в нерівному, марному бою... Ота одна згадка гострим болем шарпає серце й розриває душу. Не раз здавалось, що й я сьогодні вмерти мушу від неймовірного нестерпного болю... Бож... бож може там і наш любий хлопчик, мій найдорожчий син сьогодні ліг навіки в землю...

Бабуня: Заспокойся. Про сина не розпачай. Бож ми нічого про нього ще не чули, нічого не знаємо...

Вдова: Та ліпше воліла б я вже напевно про нього знати, ніж так тяжко непевністю мучитись. Коби лише знати... Якщо він живий, то хай Бог його славить і охороняє. До мене колись таки він вернеться. Коли ж він мертвий, то царство йому небесне й вічний спокій, бо вмер він також безвинно за чужі гріхи

Бабуня (перебиває): Якщо він мертвий, то справді заслужив і царство небесне, і вічне світле життя, й вічну славу, бо поліг він за рідний край у боротьбі з ворогом-напасником. Поляглих за Батьківщину воїнів Господь нагороджує мученицьким вінком і покриває світлом невмирущої слави, як сказано... Але ж може, голуб наш ще й живий десь...

Вдова: Я ж то й кажу: як би то все знати напевно... Перестраждати раз, хоч би й умерти... А то — постійні нестерпні сумніви. Живе — не живе... Тліє тіло рідне десь покинуте, забуте в землі — або мучиться десь тяжко хворе чи на тортурах у ворожому полоні... Ох!..

Бабуня: Я розумію тебе. Дійсно, певність навіть того найгіршого, була б уже ліпша за ті безконечні сумніви й постійно шарпливу непевність. Однак, ти й сама дещо винна в тому. Чому не поїхала сьогодні до Києва на похорон тих крутянських жертв? Може б щось довідалась, може б... Я ж казала...

Вдова (з глибоким жалем): Не кажи нічого, мамо; не докоряй. І так тяжко...

Бабуня: Вибач, доню. Прости, я розумію. Це — не докір. Це я згадала про одну можливість здобути певність. Я вірю, я

знаю, ти не могла поїхати. Ти була хвора. Ти й досі, як неприємна. . . Ти б могла вмерти з розпуки й жалю там, у Києві. . . Я б сама тебе не пустила. . .

(Під час цілого діалогу бабуня не сходить з припічка і весь час залишається в півтемному закутку кімнати. Вдова час від часу встає з-за столу з лави, проходитьується в більш освітленому місці кімнати, сідає на лаву й знов устає. При останніх словах бабуні зворушливо підходить до бабуні та лагідно, з любов'ю, пестить її).

Вдова: Дякую, мамо.

Бабуня: Бог дасть — ми ще про все довідаємось. Певно ж, таки й добре, що ти не поїхала. Я б за тебе тут дуже боялась і мучилась. . .

Вдова: Я й сама боялась і мучилась. Сама себе боялась. Мені здавалось, що я там конче мусіла б умерти. . . І так, уже навіть тут, я цілий нинішній день невимовно, неймовірно перестраждала. Навіть в уяві я часами була там, на місці похорону. . . (Відходить від бабуні й стає в освітленні лямпадки). Ось, стоїть ряд довгий домовин, а над ними ряд похилих постатей нещасних матерів тих бідолашних юнаків, що втратили своє молоде, нерозквітле життя. . . І серед того жалібного гурту матерів — бачу — я сама. . . А одна з тих домовин — моя. . . Боже, Боже! Що зо мною робилося? Що робиться?

(Бабуня зривається з припічка, підбігає до доньки, підтримує й заспокоює її).

Бабуня: Опам'ятайся, доню. Заспокойся, голубко. . . Не оповідай. . .

Вдова: Ні, ні! Мені вже тепер нічого. Уже перестраждала. . . А тоді, як мучилась, коли мені все те так страшно ввижалося. . . Я таки хочу оповісти. Слухайте! Я справді божеволіла. . . Бо як побачила себе в гурті тих матерів, то така бездонна туга стиснула мене за серце, ніби я одна все їхнє спільне, збірне страждання прийняла в свою душу, напоїла всесвітньою мукою своє розбите серце. . . Здалось мені, ніби я одна за всіх матерів мушу спокутувати, за всіх них перестраждати. . . А погляну на ті труни мовчазні, свідки жахливого якогось безглуздя, й уявляється мені, що я — одна велика спільна мати всіх тих кількадесятьох відомих і невідомих наших рідних хлопців, чий тіла, знівечені і пошматовані, лежать у тих холодних домовинах. . . За них усіх, моїх синів, душа моя розривалась і наливалася таким болем, ніби він наповнював і розпирав

увесь світ... Всього й не згадати, що я сьогодні пережила... Тяжкі душевні тортури.

Бабуня: І не згадуй, дитино моя, і не говори вже нічого. Заспокойся...

Вдова: А що було б зі мною, як би я на той похорон поїхала?..

Бабуня: Правда, правда — ти ніяк не могла їхати... Якось Бог дасть...

(Чутно легкий стукіт у вікно. Жінки здивовано і з легким пере-
ляком переглядаються. Бабуня обережно підходить до вікна, від-
слонює фіранку, вдивляється в темряву за вікном).

Бабуня: Хто там?

Голос за вікном: Не лякайтеся. Впустіть на хвилинку. Маю пильне діло.

Бабуня: Та хто це? Не пізнаю з голосу.

Голос за вікном: Та я вам і незнайомий. Але не бійтеся. Я не злий чоловік. Маю дуже пильне діло до паніматки.

Бабуня: Чужих людей на ніч до хати не пускаємо. Ми, одні жінки в хаті. А тепер усякі люди вештаються... Приходьте завтра вдень.

Голос за вікном (нетерпляче): От мені лихо! Впустіть зараз, бо я часу не маю чекати аж до завтра. Я — не тутешній і мушу ще до завтра вернутися додому.

(Знов знервовано стукає).

Бабуня: Що це, справді, за напасть така?

Голос за вікном: Ну, і маєш халепу! Прошу відчиніть. Бо в тому й річ, що я не в своїй, а у власній вашій справі до вас добиваюся. Скажіть, це ж тут, у цій хаті живе одна вдова, що син її, гімназист з Києва, служив в українському війську?

(Жінки вражені, переглядаються)

Голос за вікном: Ось бачте, починаємо розумітися. Впустіть до хати, і все докладно оповім. Вістку маю...

Бабуня (врадувано): Вістку? О, Боже!.. }
Вдова (хапається за серце): Боже!.. } Одночасно.

Бабуня: Прошу, прошу, заходьте! (Відчиняє двері через сіни. Входить поважний селянин з-під Крут). Будьте гостем. Прошу!

Селянин (розглядається в сутінках кімнати; зауважив лампадку й хреститься на образи): З добрим вечором будьте здо-

рові! Ось, бачите, який я собі звичайний, сумирний християнин, хоч і чужий вам. Чого ж лякатись?

Вдова: То просимо вибачити, добродію. Знаєте, такі часи непевні...

Селянин: Воно то так. Обережність треба. Але, коли я в вашій же власній справі... Як казав...

Бабуня (перебиває): Прошу, вибачте й не гнівайтесь. Прошу сідати.

(Вдова заходить ся засвічувати лампу; ставить її на столі).

Селянин (сідає за стіл): Та я, звичайно, й не гніваюсь. Нема за що. Справді, такі лихі часи переживаємо. (До бабуні): То ви, панімачко, оце й будете ота вдова з Боярки, мати учня Київської гімназії?

Бабуня: Ні, ні! То не я. То — моя донька ось, мати того хлопця.

Вдова (тривожно): Це я — мати. Що ж ви про нього знаєте?..

Селянин: Ага! (Зам'явся): Оце я з Києва... Потягом приїхав і зворотнім знов від'їду. Насилу поночі розшукав вашу хату...

Бабуня (нетерпляче): Дякуємо ж вам, що потрудились... Але яку ж нам вістку ви приносите?

Вдова: Щось недобре чує моє серце...

Селянин (зовсім ніяковіє): Бачте, я не з власної волі. Я з доручення прибув. Такий наказ мені від громади, щоб ту вістку і ще одну річ, яку маю з собою, вдові-матері того гімназиста-вояка у власні руки передати...

Бабуня: Це певно щось дуже важливе...

Вдова: І зовсім невтішне, мабуть. Ох, як б'ється серце! Я вся тремчу...

Селянин (розгублено): Воно, знаєте... Заспокойтеся, пані... Бог милосердний...

Бабуня: Кріпися, доню...

Селянин: Так, кріпіться. Не вдавайтесь в тугу... Я, знаєте... Послали мене... Таке діло... Як би сказати?.. (Схвильовано): Молю вас, ради Бога, на мене не гнівайтесь, бо й мені тяжко, повірте!.. Скажу просто, що ви здогадалися: невеселу вістку вам приніс... І сам жалкую, що за це діло взявся...

Вдова (опановуючи себе): Та вже що є, то є. Кажіть, не мучте...

Бабуня: Хай Господь милує нас і охороняє!

Селянин: Просто кажу: вістка — сумна... Вашому синові й внукові царство небесне... (Хреститься селянин, і жінки за ним). Царство небесне й вічна пам'ять воякові, і вічна слава героєві, як це я чув сьогодні в Києві...

Вдова: Чи це правда? Чи це — певно?.. Звідки знаєте?

Селянин: Це правда і це — певно! Така Божа воля!..

Бабуня (киває головою; схвильована): Така Божа воля!..

Вдова (затвердла в рішучості, холодно): Кажіть уже все.

Селянин: Боже, допоможи мені! Отож, уже певно знаєте, на початку цього року був великий бій біля станції Крути; це якраз недалеко нашого села, що також Крутами зветься. Там, як писали-оповідали, билися з москалями-большевиками наші гайдамаки, юнкери й студенти та гімназисти з якогось Січового Стрілецького Куреня; там ось, бачте, між ними й ваш хлопець був. Там під Крутами ота московська орда побила наше військо, зайняла станцію й полонила багато нашої молоді, яку там таки й постріляла. Багато наших вояків і отих студентів у бою полягло, бо билися вони завзято, по-козацьки, хоч і молоді хлопці були. . .

Бабуня: Ми це знаємо. І чули, що полонених сильно мучили.

Селянин: О, так! Мучили, анахтеми. . . Знайшли пізніш багато спотворених трупів. . . А на третій день по битві, як посунула та кацапська сарана на Київ, селяни з села Крути й околиця поховали тіла побитих просто на полі. . .

Бабуня: То там і внука мого знайшли?

Селянин: Еге ж, та тільки як чудно! Коли до братських могилок зносили тіла побитих, то в декого з мертвих знаходили якісь там книжки чи папери з написами прізвищ. Таких позначували різним способом, списували й окремо ховали, а тих, що не знати було, хто вони, також ховали окремо, бо чутка була, що коли проженуть большевиків, то всіх поляглих перевезуть до Києва й там поховать. А перед тим буде рідня й знайомі розпізнавати тих невідомих вояків. І справді, як пізніш розкопували ті могили під Крутами, то багато приїздило киян, переважно жінок, і розпізнало своїх рідних. А потім поклали тіла в дубові домовини, покрили жовто-блакитними державними прапорами, малиновими козацькими китаївками й вінками та повезли з великою парадом до столиці. А сьогодні там на кладовищі при могилі князя Аскольда всіх наших крутян з дуже й дуже великими почестями поховали. . .

Бабуня (увесь час нетерпляче поривається щось сказати, а вдова, заслухана в оповідання, стримує бабуню рухом руки. Нарешті): Стривайте, чоловіче, хочу запитати. . .

Селянин (продовжує): Гей, як би ви бачили, що там було! Яка парада! Яка слава гучна! Сотні тисяч народу провозжали поляглих вояків. Майоріли козацькі прапори, гули сурми, гриміли сальви рушниць, як віддавали останню пошану борцям. Народ занімів. А потім плакав. . . А сурми грали. . .

Говорили палкі промови. Сам президент, старий наш прощався з поляглими. Назвав їх героями, вірними синами України; казав, що пам'ять їхня житиме вічно серед вдячних братів, за волю яких вони своє життя віддали. (Захоплюючись): А потім ще говорив якийсь сивоголовий воєк. Добре говорив. Правильно. Казав, що молоді юнаки й діти дали всім нам великий приклад вірності Батьківщині й мужньої жертви за неї; що за прикладом тих героїв підуть до бою за Українську державу всі вірні сини нашої землі. . . А потім ще й ще багато промовляло, й одна жінка-письменниця — не знаю імені — дуже зворушливо промовляла. Зверталась до матерів небіжчиків, говорила, що вони горді матері героїв і не мусять плакати по поляглих, бо то знижує й ображає пам'ять героїв, покритих вічною славою. . .

Вдова (надхненно): Як то ви все добре й гарно запам'ятали. . . Аж дивно!..

Селянин (соромливо): Та де там! Всього ніяк не запам'ятаеш. А це — просто саме в голові закарбувалось, бо так мене сильно зворушило. Ну, і ще багато говорили інші, багато ще дечого було. . .

Бабуня (перебиває): Стривайте! Та ж ви ще нічого про мого внука не сказали. Як і де його знайшли, як пізнали?..

Селянин: О, так! Вибачте! Я трохи захопився, про похорон оповідаючи. Про вашого хлопця було так: в одній відлеглій балці знайшли. Задубіле тіло було вже припорошено снігом, обличчя полою вояцької шинелі покрито; а на грудях, під гімназійною курткою, знайдено картку, на якій написано, що поляглий — воєк Студентського Січового Куреня, син удови з Боярки, а ім'я — невідоме. Це, видно, товариші його так нашвидку поховали на тому місці, де він помер. Ось того хлопчика скривавлена сорочка, дуже гарно вишивана. . .

Бабуня: Ой, Боже!

Вдова (у великій муці закрила обличчя руками): Господи!..

Селянин (ніяково): Так. . . Зняли люди ту сорочку криваву, і записку на ній взяли, й вирішили громадою все те матері убитого передати. . . як певне свідощтво його вояцької чесноі смерти. І поховали його, вашого сина і внука, і нашого всіх героя, сьогодні разом з побратимами в Києві над Дніпром з почесними козацькими. Хай спить мирно до Суду Божого. . . А мене післала сільська громада делегатом від Крут на той похорон, та й вручили мені оту святую криваву сорочку й наказали розшукати в Боярці вдову, мати гімназиста-воєка, щоб їй одній ті дорогі святощі пе-

редати. Оце ж я вас, паніматко, розшукав, і Бог дозволив мені передати. . .

Бабуня: Ви маєте ту сорочку?

Вдова (схвильована): Прошу, дайте! Хай мені Бог допоможе. . .

Селянин: Ось, тут, на грудях ношу. (Витягає обережно з-під кожуха пакунок у чорній хустці, цілує її й передає вдові). Прошу! Прийміть! Це — дорога наша кров українська. . . Ми люди прості, але розуміємо й усім серцем співчуваємо вам обом. . . Не розпачайте! Моліться! Не плачте, бо то світла пам'ять героя. . . А вам, матері, наша велика глибока пошана. . .

(Бабуня слухає витираючи сльози. Вдова прийняла пакунок, поцілувала й затулила ним обличчя. Стоїть нерухома).

Бабуня: Дякую вам. Дякую всім добрим вашим людям. Нехай Бог нагородить. . .

Селянин: Я виконав християнський обов'язок і наказ громади. Пора мені йти. Залишайтесь здорові з Богом! Не гнівайтесь. . . Прощайте.

(Виходить).

(Вдова й бабуня якийсь час стоять нерухомі).

Бабуня (гірко): Ось так, доню, маємо тепер певність, якої так бажали. . .

Вдова: Мамо, не гнівіть Бога!..

Бабуня (завзято): Маємо тепер певність утрати — і маємо славу. . .

Вдова (нервово): Мамо, мамо. . .

Бабуня (роздратовано): Нема вже сумнівів, але нема й надії. . . Кінець!..

Вдова: Так, кінець. Воля Божа!.. В душі раптом стало жахливо порожньо!.. Як я втомилась! (До бабуні): Знаєш мамуню, пора вже спати. Пізно вже дуже. Йди до себе, мамо. Залиши мене одну. Я ще тут помолюся. . . (Бабуня виходить до свого покою. Вдова одна, розгортає на столі пакунок, витягає сорочку, ще раз цілує й притискає до грудей). Кров. . . Рідна кров. . . Моя власна кров, з мого серця. . . Це й його кров. Свята кров героя й мученика.

(Світить свічку, на столі гасить лампу. Стає на коліна перед образом з лампадкою. Знов розглядає сорочку).

Його улюблена вишивана сорочка. . . Знову вдома, в моїх руках. А його, милого, коханого синочка, вже нема. І не буде ніколи. . . Це мені пам'ятка. Кожну квіточку тут, кож-

ний рядок, кожний хрестик своїми руками вишивала; кожним тягом шовкової нитки писала ось тут свою безмірну любов до рідної дитини. Це літопис мого безмірного кохання, спечатаний його святою кров'ю, кров'ю мого сина й народнього героя... Страшна й люба сорочка оця... тугою й любов'ю розмальована. Єдина, найдорожча пам'ятка моя, що мені на біль і на гордість залишилася. До домовини із собою візьму. Не віддам нікому... Богові посвячую цей скарб душі. Господи милосердний, прийми!..

(Тихо відчиняються двері, з сіней входить безшумно дух сина. по пояс нагий, з кривавою раною в грудях і зупиняється на порозі).

Син (тихим голосом): Мамо моя!..

Вдова: Господи! Що я бачу?.. Сину мій, коханий... Що це? Чи ж ти живий, чи мертвий приходиш до мене?..

Син: Це — я. Твій син, убитий тілом, але живий духом... .

Вдова: Що ж ти лякаєш мене?.. І чого, і пощо до мене приходиш? (Бабуна стиха відчиняє двері й у щілку боязко прислухається до розмови).

Син: Не лякайся, мамо, я — чистий дух, що живе вже вічно. Приходжу зараз по свою скривавлену сорочку, в якій поліг я на полі бою під Крутами. Віддай мені це моє смертне покривало, мою мученицьку багрянлицю й лицарський чесний покров по слову святого архистратига. Віддай цю дорогу й тобі пам'ятку мені: вона бо в час моєї смерті земної кров мою із ран моїх прийняла й випила; вона найправдивішим свідомством мученицького скону мого стала... Сьогодні бо стаю я на Суд Божий справедливий. І ця моя сорочка кривава, як риза мученицької святости, буде мені вірно свідчити перед Престолом Предвічним про мою чесну смерть од підступної ворожої руки на смертному полі в боротьбі за правду Божу, за долю світлу рідного народу.

Вдова (надхненно): Бери, бери, мій любий сину, те, що Богові й тобі належить. Нехай Він судить тебе в цій сорочці по святій правді Своїй. Бери це... Візьми... (Простягає синові). Але ще прошу, сину, візьми, коханий, і мене з собою. Нехай сповниться вся справедливість. Нехай стану й я разом з тобою перед Престолом Всевишнього на святій Суд Його... Ти будеш свідчити за муки криваві, що прийняв ти й друзі твої від жорстокої руки катівської, а я?.. Я, недостойна, понесу до престолу Бога й трону Небесного Царя-Судії скривавлені серця, чисті душі й скарги болючі всіх матерів, що синів своїх у нерівному бою в тих страшних Крутах втратили. Сину, візьми мене!..

Син: Ходімо! Ходімо, мамо, зо мною!..

Вдова: Боже Великий! Нехай святою буде Тобі Єдиному й Єдиній Великій Матері нашій Україні ця наша жертва!..

(Підносить сорочку до образу; потім простягає її синові. У цей час гасне свічка. На сцені темно).

Бабуня (з переляку вбігає до кімнати, кидається до дочки): Господи Боже! Що сталося?.. (Засвічує похалцем свічку. Перед образом лежить нерухомо мертва мати. Дух сина зникає). Звершилось! Серце не витримало... Суд Божий!..

(ЗАСЛОНА)

ГОЛОС ЗА ВІКНОМ

(Відлуння Базару)

Драматична містерія на три дії.

Дієві особи :

Петро Багатирчук — отаман хуторянських повстанців загону Марусі Соколовської.

Катерина — його дружина.

Степан — їх син, повстанець батькової команди.

Наталка — донька Багатирчуків, дівчина з освітою, кол. телеграфістка.

Дід Лукаш — батько Катерини Багатирчук.

Крук — повстанець з загону Хмари, старший віком.

Андрій — молодий повстанець загону Хмари, із семінаристів.

Рябчук — кол. хуторянський отаман, людина літня.

Горлина — зв'язкова, жінка старшого віку.

Повстанці.

Голос за вікном (невидимого козака Артема Голуба, що врятувався з могили при розстрілі 359 під Базаром).

Д І Я І.

Глухий хутір на Волинськiм Полiссi. Хата заможного хуторянина Петра Багатирчука. На всiм знак достатку. Стiл накритий вишитим обрусом; широка, застелена килимом лава, широке лiжка, застелене гарною ковдрою, з горою бiлих подушок. Велика, огрядна, свiжо вибiлена нiч вимальована кiтцями, припiчок затулений веретою. При покутi — образи, центральний образ Христа обведений вишитим рушником, перед ним згасла лямпадка. Мiж двома вiкнами, у простiнку, лiтографований портрет Тараса Шевченка.

Пiзнiй зимовий вечiр. На лiжку дрiмає Катерина, на припiчку притулилась її дочка Наталка. В хатi напiвтемно, ледве блимає каганець.

Голос за вiкном: Гей! Гей! Уважайте! Бережiться лиха! Гей, гей! Уважайте!..

Наталка (шепоче злякано): Мамуню, чуєте? Ви не спите? Чуєте?

Катерина (так само пошепки): Не сплю, дочко. Добре чую.

Наталка: Невже це він, мамо? Як страшно! Я боюся!..

Катерина: Що ж робити? Це ж той, що ночами ходить і людям спати не дає!

Наталка: Та чому це? І нащо?

Катерина: Таж чула, що мовлять люди? Ходить той виходець із козацької могили з-під Базару, людей перестерігає, щоб не спали й береглись якоїсь біди.

Наталка: Нехай Бог милує! Оце той страшний гість і до нас завітав... Горе якесь нам віщує, чи що? Боже, я так боюся...

Катерина: Хай нас Господь охоронить... Або я знаю? Все може бути! Боже, охорони нас і помилуй! Такі жахливі часи переживаємо... (Знову стук у вікно і голос): Вважайте, уважайте! Бережіться зради... Будьте насторожі! Уважайте, гей-гей! (Голос поступово завмирає).

Наталка: Ось знов! Так, це він, мамо, це — він. Я вмираю від страху! Встаньте, мамо, подивіться в вікно, що там?

Катерина: От яка ти розумна: подивіться, мамо! А сама не можеш встати? Я також злякалась! Та й нащо за ним дивитись? Кажуть же люди, що ніхто ще його, замогильника, не бачив. Лише один голос його чути. Стривай!

(Обидві, затаївши дихання, прислухаються. В хаті тиша).

Наталка: Знов ніби чийсь кроки за вікном. Хтось навколо хати ходить... Господи!

Катерина: Цить! (Прислухається). Ні, нічого не чути... А може це все нам здалось, причулося спросоння?

Наталка: О, ні, я ще не спала і добре все чула. Два рази голос кликав.

Катерина: Та й я не спала й добре чула... Ні, це таки якась пересторога була. Якесь він лихо віщує... Щоб чого недоброго з нашими там не сталося...

Наталка (зворушено): Я вся тремчу від хвилювання! Так налякав мене той страшний невідомий...

Катерина (підбадьорює її): Нічого, заспокойся, дитино. Буде те, що Бог дасть... Дух святий при хаті... (Хреститься). Ходімо вже спати... Помолися гарненько й заспокойся...

Наталка: Оце вже не засну... Не можу, бо сильно схвилювалась. Мамо, а може збудити діда? Чи й він що чув?

Катерина: Де там чув! Завжди спить, як убитий! Та й хто б то встав та пішов через сніи його будити? Чи не ти, страхополошко?

Наталка: Ні, мамуню, прошу таки, встаньте та збудить діда! Бо не будемо цілу нічку спати. Хай дід прийде сюди й тут, на лаві покладеться. Бо не заснемо й не заспокоїмось!

Катерина: Що ж, і справді, доню, треба розбудити діда. Нехай тут з нами ночує.

(Швидко перебігає кімнату й зникає в сніях).

Наталка: І чого воно так діється на світі? Вже ж недаремно приходив той виходець з могили під Базаром... Видно, буде якесь горе...

(Входить Катерина, за нею заспаний дід Лукаш із кожухом через плече).

Дід Лукаш: І чого б ото по ночах людей тривожити? Чого це ви мене прикликали, що вам треба, люди добрі?

Наталка: Вибачте, діду, що вас потурбували! Будьте ласкаві, ляжте спати в цій кімнаті, бо ми дуже боїмося...

Дід Лукаш: А чого вам боятись? Що з вами? Досі самі спали й не боялись, а це раптом...

Катерина: Та ніч сьогодні якась незвичайна... Я вже вам казала, що нас перелякав отой, що ходить і будить...

Наталка: Отой замогильник з Базару, діду, до нас у вікно стукав і голосив, щоб уважали на якесь лихо, чи що...

Катерина: Так, так. Оце щойно тут ходив отой невідомий і невидимий... Стукав і кричав... Віщує щось недобре... Ми перелякались!

Дід Лукаш (слухає недовірливо): Ох, і боягузки ж ви! Одне слово — баби! Щось бабське вигадали, самі себе лякаєте й іншим спати не даєте...

Наталка: Це, діду, зовсім не вигадки! Ми обидві з мамою добре чули. Та ж і ви самі знаєте, що люди розказують про того козака, що з могили під Базаром утік. От він і ходить, і до нас нині навідався...

Дід Лукаш: От, бабські вигадки, забобони! Про того могильника з-під Базару чував, але не вірю. Ну, а хоч би все те, що люди розповідають, було правдою, то чого ж боятись? То ж таки не чорт, не злий дух ходить, а наш брат, козак, оборонець, один із тих героїв, що полягли під Базаром. Таж це післанець Божий... Радіти слід, а не лякатись; щасливі мусять бути ті, кого він відвідає!

Наталка: Коли ж все-таки дуже страшно...

Дід Лукаш: Ото ж то все забобони! Добрий дух, козак, не може лиха віщувати, як за життя, так і по смерті. А баби вигадують таке, що ні толку в нім, ні пуття. Самі собі страхи повигадують, та й бояться...

Катерина: То ви, бачу, не вірите, що ми його оце чули?

Дід Лукаш: Та може щось і чули, а може — вам здалося... Не цьому не вірю, а бабським забобонам. Про замогильника

таке вже патякають!.. Ну, та хай вже буде по-вашому: коли самі боїтеся ночувати, то кажіть, де мені лягати (скидає кожуха, шукає собі місця. Виглянув у вікно): А це що, голуб'ята мої? Знов вікна віконницями не затулені! Знов забули, як і вчора, як і багато разів перед тим! О, та ще й каганець світиться! Бійтеся Бога, діти! Таж знаєте, який наказ на хуторі — як треба обережними бути? Господи, ніхто не догляне, як сам не зробиш! А я ж вас просив-молив тримати порядок та про безпеку пам'ятати! Он сам уже старий, всього не встигну, а ви чорт-зна-як пильнуєте. . .

Катерина: Та що тепер про те турбуватись? Минула вже пора отих постійних наскоків і грабунків. Нема вже війни, все заспокоїлось. . . Та й хутір наш далеко від дороги і добре схований. А світло в хаті мусить бути, бо боїмося спати.

Дід Лукаш (сердито): Ти мені, Катре, не вигадуй і не заводь своїх порядків! Я відповідаю за хутір і за вас усіх! А ви всі, замість того, щоб мені допомагати, тільки шкодите своєю нехлюйністю і легковажністю. Скільки я вже разів вам про це говорив! А сам всього не годен доглянути. От і тепер мушу піти та позачиняти віконниці. А ви тим часом сховайте світло під припічок, а то просто проти вікон виставили. . . (Вдягається).

(В цей час хтось тихо стукає в вікно умовленим знаком, чотири рази з перервами. Катерина й дід Лукаш заскочено переглядаються. Наталка злякано визирає з ліжка).

Наталка: Ось чуєте? Чуєте? Це знову в і н . . .

Дід Лукаш: Цить! Стривайте, це щось інше. . . Умовний знак. . .

Катерина: Невже ж хто із наших? Господи! (За вікном чути два рази оклик: «Пу-гу! Пу-гу!»).

Дід Лукаш: Так, це хтось із наших. . . (До Катерини): Бачиш, а ти свої порядки заводиш. . . (Бере каганець і хитає ним у вікно зліва направо два рази. У відповідь на це — голосніший стукіт у двері).

Голос за дверима: Відчиніть подорожнім!

Дід Лукаш (поставив на місці каганець): Це — наші, повстанці з хутора. (Йде до дверей).

Катерина: Невже н а ш і ?

Дід Лукаш (пішов у сні, запитує): Кого тут Бог приніс?

Голос: Свої, хуторяни. . . Відчиніть. . .

(Дід відчиняє. Входять повстанці, в кожухах і сірих шапках, припорошені снігом, з рушницями: Петро Багатурчук з сином, Крук та Андрій. У Крука перев'язана голова, Андрій — з пораненою ру-

кою, напівпритомний. Його підтримують Степан і Петро. Наталка зривається з ліжка. Всі кидаються до повстанців).

Катерина: Дякувати Богу, що ви хоч живі! Заходьте в хату! Петре! (Кидається до нього).

Петро: Годі вже вітатись, ще встигнемо! (Суворо): А що це в вас за непорядки завелись? Гей, жінко, батьку, що це? Чому вікна відтулені, світло горить, чому на плоті й дверях знаків умовлених нема? То ви так повстанцям допомагаєте? Зараз же все упорядкувати!

Катерина: Та схаменися, чоловіче! Дай же хоч привітатись із вами, а то лиш у хату ввійшов — і зразу в крик та за порядки. Велике діло! Тут у нас все спокійно, нема чого боятися. . .

(Степан тим часом поклав неспритомного Андрія на Наталчине ліжко, а Крук безсило падає на лаву).

Петро: Не сперечайся, бо не знаєш справи! Ось уже пів години навколо хати кружляємо, а приступити не можемо, бо умовних знаків нема! Не знаємо, чи на хуторі безпечно, чи де ворог не засів. А ви, батьку, теж добрий воляк! Не могли припилньувати!..

Дід Лукаш (ніяково): Та правда. . . Я винен. Старий уже. . . (До Катерини): А що? Я не казав? З тими бабами просто біда!

Петро: Ну, та вже добре! Негайно навести порядок! Хлопці, батьку, жінко — марш на двір — виставити знаки.

(Дід Лукаш і Степан виходять).

Катерина: Чоловіче, нащо ти так присікуєшся? Чи тобі горить? Кажу ж тобі в нас усе спокійно. Дай хоч привітатись із тобою. От хоч би доньку приголубив, а то неначе здурів!

Петро (рішуче): Нема тепер часу на вітання! Хвалити Бога — дійшли до рідної хати. А про спокій і безпеку — перестань, жінко, дурниці плести. Ми воюємо, хоч ніби й нема війни. Боротьба продовжується, хоч наш уряд і військо пішли на чужину. Тепер повстанці провадять боротьбу. А де боротьба — там і небезпека. А де небезпека — мусить бути обережність і страшенна чуйність. Та що я ще вас навчати мушу? Самі гаразд ви знаєте! (Знадвору чути, як дід і Степан зачинають віконниці. Петро ставить каганець на столі). Ось ти залишила світло при відчинених вікнах — а його ген здалеку видно. Ще кого чужого приворожило б із поля чи з дороги. Через те світло й ми непевно почувались, аж поки Степан не запугував. (Здіймає зброю та верхній одяг і нарешті уважно дивиться на Катерину):

Ну, здорова будь... (Знов щось пригадав): Ага, а де той кухоль, що має біля дверей для зв'язкових стояти? Візьми постав!

(Катерина, незадоволено здвигнувши плечами, бере з мисника полив'яний кухлик і ставить біля відра. Входять знадвору дід Лукаш і Степан).

Петро: Ну, що — все в порядку?

Степан: Усе, тату!

Петро: Облиш: не тато я тобі тепер, а отаман! Думаєш — як у рідній хаті та при мамі, то вже й розкиснути можна?

Степан: Вибачте, пане отамане! Наказ виконано. Бойові й місцеві повстанські умовні знаки при воротах, на плоті і при дверях поставлено.

Петро: Спасибі! Тепер усе гаразд, можна й привітатись по родинному. (Ласкаво): Будь здорова, Катре мила! Будь здорова, моя люба доню Натусю (обіймає їх і цілує. До сина): Вітайся, хлопче, з мамою і сестрою. Бач яка квіточка в нашій хаті розцвіла, на здоров'я їй. Роздягайтесь, хлопці, та влаштовуйтеся в рідній хаті. Ну, чого, як стовбур, стоїш, Степане? Поцілуй сестру по-козацьки!

Степан: Слухаю, пане отамане! (Обіймає матір і Наталю).

Петро: Ось тут ти, хлопче, знову не вгадав! При виконанні родинних обов'язків я тобі вже не отаман, а батько... Ніяк їх, тих повстанців, не навчиш, що до чого... Оце, батьку, і мої господині, наші гості з іншого повстанського загону, тільки не зовсім при формі... Оце — побратим Демид Крук, хворий, а той молодець, що вже заснув на ліжку — досить важко поранений в руку, гарячкує і непритомніє. Треба, щоб вони тут побули, поки одужають. Отож, тепер ми в цій хаті — гості наших господинь. Катре, переймай команду, отамануй над нами, та не забудь нам щось попоїсти дати. А ти, Натусю, доглянь нашого пораненого. Треба його молоком напоїти, а тоді рану його обмити й перев'язати.

(Наталка із Степаном заходжуються біля Андрія).

Степан: Ти, Натусю, не дуже задивляйся на цього красня... Щоб ще собі нареченого не пригляділа...

Наталка (засоромлено): От, тобі тільки жарти! Ти б краще приборіг язик для іншої роботи — мама скоро щось на стіл поставить!

Степан: Ого! Нашу Натусю не так легко збити з пантелику! Але що козак їй одразу вподобався, я добре бачу!

Наталка: Мамо, чого він до мене причепився?

Катерина (пораючись при столі): Облиш її! Стільки не бачились, а ти, крім дурних жартів, та ще при тяжко хворім, іншої мови не маєш!

Петро: Жарти — жартами, а ти, дочко, таки добре мусиш цього хлопця припилити. Мати тобі допоможе. Це добрий козак, розумний, та ще й освідчений, а при тому й хоробрий та завзятий, дарма що молодий. Як видужає, сам тобі про себе розкаже, буде тобі з ним розвага в цій хуторянській глушині. . .

Катерина: Ось ідіть уже дарів Божих скуштувати. Вибачте, що не така пишна трапеза — все холодне, бо запізно піч розпалювати. (До Крука): А що ж ви, чоловіче добрий, так сумно й мовчазно сидите? Будьте, як удома, як у своїй родині. Ми раді гостям, та ще й своїм людям, повстанцям. Живіть у нас, скільки схочете!

Крук: Я, паніматко, дуже хворий. Насилу сюди доволікся, голова аж тріщить, бо й побита досить. . . Це з останнього бою. . . Так би був і пропав, якби не ваш чоловік, що підібрав мене й сюди привів. . . Не знаю вже й як дякувати. . . Богові і вам усім за опіку й поміч. . .

(Всі вечеряють).

Наталка: Йди й ти їсти, Степане, я вже тут сама справлюсь, та й мама мені допоможе.

(Степан сідає до столу. Наталка з матір'ю поять напівпритомного Андрія теплим молоком, потім перев'язують йому рану. Андрій відкриває очі й придивляється до жінок).

Андрій: Що зі мною? Де це я? Мамо, я вдома?

Катерина: Так, синку, вдома. Почекай, перев'яжемо твою руку, легше тобі буде (разом із Наталкою клопочеться коло нього).

Андрій: Болить, мамо, дуже. . . (Непритомно): Мені одрубали руку і голову. . . (Вдивляється в Наталку): А хто це, мамо — ця гарна дівчина, що мені очі виймає? (Наталка зніяковіла).

Катерина: Тихо, тихо, синку, лежи й не сіпайся. От зараз заснеш, і все буде добре. (До Наталки): А справді, такий гарний парубок — вродливий, нівроку. . . (Жартом): Бережися, доню!

Наталка: Ну, вже й ви проти мене, мамо?

Степан: Та чого ти, сестро, ніхто не проти тебе — всі за тобою!

Крук: Нехай вже й я щось скажу: воно у світі не раз так бу-

ває, що коли дівчина, скажімо, лікує хлопцеві руку, то одночасно раниць йому серце...

(Всі задоволено сміються. Наталка не витримує й вибігає з хати до дідових покоїв).

Петро: Бачте, молоде ще, соромиться...

(Продовжують вечеряти).

Петро: Оце добре підкріпились! Дякувати Богу... А тепер ще, поки спати ляжемо, трохи про діло поговоримо. Що в вас, тату, чути на хуторі та в околицях? Чи багато змін з того часу, як ми від'їхали? Ви щось усе мовчите...

Дід Лукаш: Що ж тут розказувати... Майже що нічого нема нового. Хутір глухий, Богом і людьми забутий, так і зостався. Слава Богу, ніхто нас не чіпає... Живемо помаленьку...

Петро: Ну, а комуна часто навідується? Були які вбивства, грабунки?

Дід Лукаш: Спершу трохи було. Як ще війна почалася, то большевики, Бог би їх покарав, і сюди заскакували та грабували. Декого і з собою забрали, так по них і сліду нема! Ну, а про вбивства не чути. Бог милував.

Катерина: Ну, та ми від великих шляхів далеко, чуже око нас і не примітить. В тому наш спокій і спасіння.

Дід Лукаш: Саме так: глушина... Навіть собак не тримаємо, щоб не гавкали й не зраджували нашого місця.

Петро: Оце добре. (До повстанців): Оце і є найкраще місце для повстанського гнізда. Тут ми й отаборимось.

Крук: То ви, пане отамане, все ж думаєте воювати? І не надокучило вам?

Петро: Що це ви, побратиме? Хіба можна таке говорити? Я ж казав, що боротьба продовжується! Ми не складемо зброї, хоч би і згинути довелось. Поки є ворог, будемо з ним битися, бо все одно життя нам не буде!

Крук: Та я, властиво, не проти боротьби. Але чи не ліпше нам загніздитися в глухому лісі, аніж в оселі між людей, де ми їх наражаємо на таку небезпеку...

Катерина: Правду ви кажете — так можна весь хутір занастити!

Петро: Годі! (Суворо): Це вже, вибачте, не вашого розуму діло. Буде так, як я, отаман, скажу. Мені такі справи ліпше знати. Я знаю, де краще місце для нашого табору. Не варто труситись за свою шкіру!

(Ніякова мовчанка).

Крук (вибачаючись): Прости, батьку отамане, — не про себе мовив, бо я вже все одно не вояк: хворий, побитий — ні на що не годжуся. Ось трохи поправлюся — й піду геть з вашого хутора додому. Я вже відвоював.

Петро (твердо): Якщо так, побратиме, то й не втручайтесь не в своє діло. Можете вже й не воювати. Я нікого не силую. Але з хутора ви так скоро не підете. Не пустимо... Аж поки не видужаєте зовсім.

Катерина (з докором): Який же бо ти, Петре, гарячий! Так зараз і спалахне! Та хочби заради нашої зустрічі стримував себе трохи...

Петро: Не люблю суперечок там, де їх не повинно бути: у воєнній ділі. Ще раз кажу: не забувайте, що ми воюємо! Але ми перервали важливу балачку. Оповідайте далі, батьку! А ви йому не перешкоджайте! Хто не хоче слухати, може йти спати. А для мене ця розмова важлива.

Дід Лукаш: Та що ж іще оповідати? Кажу ж, що все тихо у нас...

Степан: А про повстанців щось чути було у вас?

Дід Лукаш: Та дещо чули. Там десь далі, під Києвом, шуміло повстання, та ще десь у Волинських лісах воювали повстанські отамани. Але в наших околицях повстанці показувались нечасто...

Петро (загадково посміхаючись): Ну, а тепер і тут зашумить повстанська хуртовина... Пора вже й нашим гречкосіям узятися за діло. Досить вже по запічках сидіти.

(Крук зрезигновано хитає головою).

Степан: А що тут на хуторі чувати про похід армії Тютюнника? Чи знаєте про це, діду?

Дід Лукаш: Та також знаємо, трохи чули. Десь там їх чорти червоні розгромили, багатьох козаків полонили, розстріляли та в одній могилі поховали, під Базаром... Але докладно нічого не знаємо...

Катерина: Як же, батьку, не знаємо? А те, що один козак з тієї могили втік і ходить марою по хуторах і вночі людей будить? Це ви забули сказати!

Степан: А це ще що за чудасія? Ми такого не знаємо!

Дід Лукаш: Та це такі бабські балачки...

Катерина: Овва! Чи ж ви, батьку, справді не чули, що всі люди в нашій околиці це свідчать? Скрізь він ходить, той замогильник! Таж і наш хутір уже відвідав... Навіть під нашу хату приходив сьогодні... Чому ж ви, батьку, нічого про це не говорите?

Петро: Цікаво! Ходить, кажете, по ночах попід вікнами? Мо-

же, який шпиг? А ось затуляти віконниці забуваєте! Чи ж я не казав? Ходять скрізь шпиги, підглядають, а вони, дурні, в якогось замогильника вірять!

Катерина: Ну, що ти кажеш, чоловіче, це зовсім не шпиг!

Дід Лукаш: Ні, це не шпиг. Це щось таємниче, якщо правда, що він ходить.

Катерина: Він не підслухує, а навпаки — попереджує, остереігає, щоб уважали на лихо.

Дід Лукаш: Так кажуть ті, що його чули.

Степан: Що за мара? Хотів би я побачити того таємничого духа! Що то за шахрай?

Катерина: Не важся, сину! То не дух, а жива людина, той козак, що втік з Базарської могили. Так люди кажуть. І ніхто ще не бачив його в обличчя, лише багато людей голос його чули: підходить під вікна, стукає і голосить: «Уважайте!»

Степан: І оте вас страшить?

(Повстанці сміються).

Петро: Стривай, хлопче! Хай оповідають. В нашім становищі все треба брати до уваги. Мусимо розвідати цю річ. Ну, а що ви, батьку, про це думаете?

Дід Лукаш: Не маю чого казати. Хай уже Катря оповідає. Вона, бач, запевняє, що той замогильник і під нашу хату приходив. Ото Катря з Натусею полякались, навіть мене збудили, якраз перед вашим приходом. . .

Катерина: Бо він справді приходив і двічі стукав. Нехай ось і Натуся скаже, як він нас налякав — і ми справді мусіли батька збудити. . .

Петро (сміється): Таж це, певно, ми під хатою вовтузились, бо не рішались зайти без знаків — через ваше ж таки недбальство — а ви якихось замогильників собі вигадали й самі себе лякаєте. . .

(Повстанці сміються).

Катерина: Не смійтеся з таких речей! Не жартуйте з того, чого гаразд не розумієте! Ми з Натусею обидві добре чули його слова перестороги. . . І досі лячно, як згадаю. Коли вже мова про це, то скажу, що кажуть люди, ніби він завжди нещастя віщує там, де з'явиться. . .

Петро: Оттакої!

Степан: Оце вже неправда, бо виходить, мамо, що вам той дух якраз щастя приніс. Хіба ж це не щастя, що ми з батьком саме нині живі й здорові до рідної хати прибули?

Дід Лукаш: От бачиш, Катре, — це правда!

Катерина: Це так, хвалити Бога. Хай буде його ласка над нами.
Крук (понура): Ну, часто буває так, що щастя за собою і нещастя тягне. . .

Петро: А, бодай би вам язик усох, побратиме! Недармо ви Круком називаєтесь! Завжди щось погане крикаєте. . .

(Хтось стукає у вікно — умовленим знаком: два рази з інтервалом).

Катерина: Хай нас боронить Мати Бома від усякого лиха. . .

Степан (іронічно): Чи не він це, той замогильник, чи як його?

Петро: Це ж хтось із наших. Чуєте — умовлений знак. Певно, це мій замісник. Біжи, Степане, відчини двері.

(Степан виходить і повертається з Рябчуком, старостою хутора і заступником та помічником Петра).

Рябчук: Добрий вечір, хоч уже й ніч. Не знаю, як і привітатись. Доброго здоров'я всім бажаю. Вітаю вас із щасливим поверненням додому! А я оце верхи повертався з містечка нашого. Пізно вже, ніч. . . А щось мене ніби тягнуло повз вашу хату проїхати. . .

Катерина: Та ви сідайте! Будьте гостем. Бачте, скільки нас тут зібралось!

Рябчук: Дякую, дякую! Вибачте, що так пізно завітав. Їду оце попри ваше подвір'я. . . Ого-го! Бачу на плоті на третім від воріт стовпі отаманський знак — гладущик настромлений — значить, пан отаман в хаті. Мусів зайти привітатись. Дуже я радий, що ви повернулись!

Петро: Дякую на добрім слові. І я радий, що бачу вас здоровим та веселим, і добре склалось, що ви якраз завітали. Бо я вже хотів когось по вас посилати. . .

Катерина: Бійся Бога, чоловіче — чого тобі все так спішно? Чи то дня нема? Щойно в хату увійшов — і вже за справи береться!

Рябчук: Що ж то за пильне діло?

Петро: У нас, вояків, кожне діло пильне. . . Ось треба негайно нашому районному отаманові вістку подати, що я вже повернувся й перебрав команду в хуторським відділі. покищо ми вдвох складемо звіт, а Степан сьогодні ж уночі повезе його до зв'язку, щоб завтра вранці отаман отримав.

Катерина: Та що ви, хочете вночі вже починати? Люди з дороги потомились, спати хочять. . . Відний Степан змучений, а ти його кудись серед ночі женеш. Чи не можна завтра — або когось іншого післати?

Петро: Катре, прошу — не втручайся не в своє діло. От краще розміщуй людей на спання. Це твоя господарська річ. А вояцькі справи — наші. Степан ляже й трохи відпочине.
(До Степана): Поспи трохи, голубе, а завтра решту дос-

пиш! Я розбуджу тебе через яку годину — поїдеш із звідомленням. (До Рябчука): А як зв'язки? Старі й непорушні?

(Рябчук на ствердження киває головою).

Степан: Слухаю, пане отамане! (Йде спати).

Катерина: Ну, хлопці, ви будете в цій хаті спати. А ми з Натусею й батьком — в його хатині. Розташовуйтесь, де кому зручно. Ось тут, на ліжку подушки — беріть. (До Крука, що задрімав, схиливши голову на руки, за столом): А ви, добродію, лізьте на піч, вигрієте свою німіч.

(Крук лізе на піч. Степан ліг на лаві, Петро і Рябчук схилились над столом і розмовляють пошепки).

Петро: Дай но, Катре, якогось папірця — записати дещо. Та знайди чисту хусточку й поклич сюди Наталку. Певно, вона там, у батька. Якщо спить, то збуди.

Катерина: От, Господи, лихо: нікому спокою не дасть!

Петро (ласкаво): Ну, не сердься, люба, і вибач за турботи. Ба-чиш — треба спершу діло зробити. Іди ж, збуди Натусю! Це не надовго.

(Катерина виймає зі скрині хусточку й папір, мовчки їх подає Петрові й виходить).

Петро (готується писати): Багато писати не будемо: подаємо до відома про передачу команди; я попрошу дати директиви. . .

Рябчук: А я думаю, що зараз треба повідомити про ваше прибуття на хутір, а звіт про роботу загону пізніше подасте. А може й особисто з отаманом побачитесь.

Петро: Так, побачитись треба, і поговорити. Є важливі новини. Отже, треба написати, що я прошу зустрічі. . . (Петро пише й одночасно розмовляє з Рябчуком). А той загін, що ви згадали — той, що я в нім працював — нема вже того загону. . .

Рябчук (здивовано): Немає? Ото шкода! Таке нещастя! Що ж — розбили, знищили?

Петро: Вбито отамана того загону — Марусю Соколовську. . . І загін перестав існувати. Повстанці того славного загону розпорозились, розійшлись по інших загонах і по домах. Ось тому я зі своїми хлопцями й повернувся. . . Оце ще привіз двох побратимів, бо вони недужі — один поранений, а другий хворий. Будуть у нас на хуторі під опікою, поки видужають. . .

Рябчук: Отамане, які страшні речі я від вас почув! Такі сумні новини! Значить, немає вже нашої Марусі, царство їй небесне й вічна слава!..

Петро: Так, вічна слава й честь. Бо вона впала в останнім бою смертю хоробрих, зі зброєю в руках. Кожний вояк може позаздрити такій лицарській смерті. . .

Рябчук: Та як же все це сталося? А ми тут нічого не знаємо!

Петро: Великі, славні, хоч і сумні діла творилися цього року. Писала Україна зброєю і кров'ю свою історію, хоч війна ніби закінчилась рік тому. Як може знаєте (Рябчук заперечливо хитає головою), Українська Народна Республіка вислала з-за кордону повстанське військо в Україну, щоб підняти на боротьбу весь народ за волю та відновлення нашої державности. Та, на жаль, не судилось: ішла Повстанська Армія двома загонами: один через Волинь, під командою знаного вам генерала Юрія Тютюнника (Рябчук хитає головою на ствердження); другий, під проводом полковника Палія та Чорного. Тютюнник вже підходив до Києва, та через страшні морози й брак амуніції, та ще й через перевтому війська, потерпів: червоні його розбили, а полонених розстріляли під Базаром. . .

Рябчук: Про це лихо ми чули. . .

Петро: А другий загін був щасливіший. . . Йшов він із Поділля, швидким маршем, кінно. Несподіваними наскоками розбив кілька советських полків і вийшов назустріч Тютюнникові. Але загони не могли сполучитись, і в цім полягає головна невдача. Чорний, услід за рештками загонів Тютюнника, мусів і собі знов повернутись закордон. Його відхід прикривали місцеві повстанські загони сотника Хмари і наш загін Марусі Соколовської. Коли Чорний вже переходив кордон, повстанці прийняли на себе бій з червоною кіннотою, і в тім бою полягла наша Маруся. . .

Рябчук: Боляче слухати про таку жахливу подію! Що ж тепер робити? Закінчити боротьбу? Все одно — все пропало! І нема вже сили!

Петро: О, ні, побратиме! Боротьбу мусимо вести! До краю! До перемоги або загибелі! Або переможемо з волею, або поляжемо з славою. Але мусимо до бою стати одноставно. Ось я підйму наш хутірський загін, підіб'ю на акцію й нашого хуторського отамана. З'єднавшись з іншими повстанськими частинами і знову зірвемось на боротьбу. Ще не вмерла козацька мати!

Степан (підводиться з лави): Не можу спати, тату. Що замкну очі — все мені якісь люди й коні ввижаються. . . вони падають, і я з ними падаю в якесь провалля і враз прокидаюсь. . .

Рябчук: Це з перевтоми таке верзеться. . .

Петро (з усмішкою): Ні, це він ще останній бій своїм еством

довойовує. Ну, що ж, Степане, коли ти не спиш, то йди сюди — перепишеш начисто, добре й виразно оце, що я тут нашкрябав. Нехай Наталка спросоння очі не псує.

(Степан сідає до столу й переписує. Петро й Рябчук придивляються до його праці. Входить Катерина з Наталкою).

Наталка (заспана): Це ви, тату, мене кликали. . . Я тут.

Петро: Та кликав. . . Вибач, дитино, що збудив тебе. Будь-ласка, допоможи нам. Ось маєш лист на папері, а там мати хусточку дала — переведи. Попрацюй тепер, бо треба ще таки сьогодні вночі відіслати.

(Крук висовує голову з печі й уважно прислухається та придивляється).

Рябчук (помітивши Крука): А це хто? Чому ви не спите, чоловіче добрий? Що вам тут треба?

Катерина: Та це ж своя людина — повстанець з дороги, та ще й хворий. . .

Петро (незадоволено): Спіть, спіть побратиме! На нас не зважайте. Ми тут своє діло робимо.

Крук: Та я вибачаюсь. . . Хотів попросити господиню, щоб мені намочила хустку до голови прикласти, бо дуже болить. Тріскається. . .

(Подає хустину. Катря зволожує її й повертає. Крук прикладає хустку до голови й ховається на печі).

Наталка (взявши цидулку, придивляється): Це добре написано, виразно й небагато — швидко справлюся. Давайте, мамо, хустку й голку з ниткою!

Катерина: А як там наш хворий? Спить спокійно?

(Підходить до Андрія й кладе руку йому на голову. Андрій здригається, підводиться й обводить хату безтямними очима).

Андрій: О, як мені стало добре! Не болить нічого. А де та прекрасна краля?

Катерина: Ляж, ляж, синку! Спи спокійно. . . Яка там тобі краля?!

Андрій (уперто): Авжеж! Та краля, та гарна дівчина, що перев'язувала мені руку. Де вона?

(Мовчанка. Присутні звесіли, багатозначно переглянулися. Наталка зніяковіла й вибігла).

Степан: Отакої! Спи, Андрію, й не рипайся. Ніякої тут дівчини нема й не було. То вона тобі приснилася.

(З а в і с а).

ДІЯ ІІ.

(Декорація та сама. Входять Крук і Андрій).

Крук: Сьогодні нарешті можу з тобою, брате, поговорити вічна-віч про дуже важливі справи.

Андрій: Чому ж ти досі мовчав?

Крук: Та все не траплялось із тобою сам-на-сам зостатися, хоч я й намагався заскочити тебе десь самого, щоб побалакати одверто.

Андрій: А ще трохи відкласти цю розмову не можна?

Крук: Ні, думаю, що знов такої нагоди не буде — в цій хаті все, як у млині, крутиться. Навіть самому з собою не можна зостатися. Сьогодні щаслива нагода, бо всі господарі з хати вибралися. Старі обое до церкви поїхали, аж до села, сама лиш Наталка на господарстві лишилась, та оце, поки обід вариться, до сусідки побігла.

Андрій: Гаразд, поговоримо. Прошу, кажи, що там таке!

(Крук замислений і схвильований ходить по хаті).

Крук: Не знаю, друже, з якого кінця й почати. Маю тобі сказати щось дуже важливе й несподіване. . .

Андрій: Справді? Ти мене вже заінтригував!..

Крук: Ні, Андрію, тут не жарти, а дуже поважна справа. Можже навіть і страшні речі почуєш, але їх треба виявити. . . А тому я наперед прошу, щоб ти про нашу розмову нікому не розказував — ані слова. Ми з тобою найближчі земляки, обидва з одного загону, завжди один одному довіряли, з чистим серцем і душею.

Андрій: Що ж це ти так урочисто починаєш? Та говори вже, не тягни!

Крук: Ну, ось що, козаче-небораче: як ти думаєш, скільки ще ми будемо нидіти в цій хуторській неволі? Чи не пора б нам уже звідси вирватись? Вже ось із пів року ми тут товчемося! Підгодувались, підлікувались — варт людям подякувати й дати спокій. Якраз тепер весна, добре вийти в дорогу. . . Га? Як ти мислиш?

Андрій (здивовано): Що це тобі в голову стрельнуло? Я ні про яку подорож і не думаю! Чи нас хто звідси жене? Мені тут добре.

Крук (іронічно): Ще б пак, коли під боком гарна дівчина... Розумію. Та однак — чи думаєш ти тут вікувати?

Андрій (обурено): Прошу такі речі лишити.

Крук: Перепрошую. А все ж таки, як добре подумати, нам звідси треба якнайскоріше вибратись, бо це ж — неволя.

Андрій: Чому неволя? Схаменись! Я тут ніякої неволі не відчуваю, навпаки... Та, як подумати добренько, то й тобі тут не погано.

Крук: Про мене не будемо говорити, бо ти і я — велика різниця. Ми тут не на однакім становищі, сам гаразд знаєш. Ти тут справді ніби вже своя людина, живеш на правах нареченого. Тебе тут заморочили коханням, приборкали родинною ласкою, і ти зовсім розкис, пірнувши в ці розкоші. А я — то інша справа. Я стою міцно, по-козацькому, і тому почувуюсь тут чужим, живу і справді, як в неволі. І я добре бачу, як перед нами криються й ховаються з якимись таємницями. Іншими словами — нам не довіряють. І в цьому ми обидва рівні, хоч ніби й на неоднакім статусі.

Андрій: Про мене не турбуйся. А якщо хочеш говорити про себе, то прошу!

Крук: Те, що говоритиму про себе, торкається нас обох. І ти мусів би сприйняти це поважно, а не вибрикувати.

Андрій: Кажи ясніше. Я не розумію.

Крук: Ото ж то й є, що не розумієш. Тому мусиш слухати старших, більш досвідчених.

Андрій: Та що ж ти хочеш сказати?

Крук (по павзі, таємничо): Ось що... (Раптом передумав): Скажи, друже, що ти взагалі думаєш про це розбишацьке гніздо?

Андрій (здивовано): Як? Як ти сказав? Яке розбишацьке гніздо?

Крук: Таж оце, хутірське, де ми з тобою в неволі нидіємо!

Андрій (обурено): Як ти можеш таке говорити? Невдячна, злісна, сердита, черства людина!

Крук (спокійно): Не гарячись! Подумай спокійно й тверезо. Хіба ж ти справді не бачиш, що тут діється? Справді нічого не помічаєш, що витворяє отут ця банда, з нашим так званим отаманом на чолі?!

Андрій (зірвавсь, обурено підходить до вікна й сердито обертається до Крука спиною): Замовчи! Не хочу слухати такі огидні, паскудні слова. Негіднику! То це така твоя розмова? Це наклепи брудні!

Крук: Та не гарячійся, паниченьку, а мисліть спокійно й тверезо. Кожному вільно мати свою думку. Може я й поми-

ляюсь. Може... Але доведи мені мою помилку. Бо це мене вже довший час мучить...

Андрій (трохи заспокоюючись): Дивно! Ну, справді, як можеш ти таке думати?

Крук: А як же по-твоєму, побратиме, пояснити збройні вправи цієї хутірської ватаги, що називає себе повстанським загоном? Як назвати оті наскоки на сусідські містечка, підпали, морди, вирізування невинних людей?.. Хіба це не бандитські вчинки? І серед таких розбійників, у самім їхнім кублі ми мусимо жити... А ти тут приліпився й уже нічого не помічаєш?

Андрій (з запалом): Так ось воно що! Усе навиворіт! Дивно мені, що все це ти під таким кутом розглядаєш. І навіщо це тобі? Якийсь злий дух підштрикує тебе на таке божевілля? Тепер я тебе в свою чергу запитаю: чи ти справді осліп і не розумієш, що це — справді повстанський загін, що змагається з ворогом, так як і наш загін отамана Хмари?! А таких загонів багато, вони розсіяні по цілій Україні! Хіба ти розумом і серцем вже не повстанець? Хіба вже видихались із тебе завзяття й ненависть до гнобителя? Хібащо ти вже здитинів чи спадлючився настільки, що осмілюєшся опоганювати героїські вчинки, а чесних, хоробрих та ідейних борців, що ризикують своїм життям, так паплюжиш і тяжко ображаєш?! Та за такі слова ти мусів би стати перед повстанським судом чести! Як ти можеш собі таке дозволити? Соромся, дядьку неотесаний! Якби я не був певний, що то ти з хвороби дурієш, то інакше з тобою порозмовляв би!

Крук (вислухав усе це спокійно, терпеливо, і розважно відповідає): Ось ти вже знов гороїжишся, а треба міркувати спокійно! Треба все обміркувати. Ти кажеш, що це герої, і докоряєш мені Бог зна за що... Я ж не проти героїв і не проти боротьби. Я так само шаную кров, пролиту за свободу і схиляю чоло перед пам'яттю борців, що впали в цій боротьбі. Але та, справжня боротьба вже проминула...

Андрій: Як так — проминула? А тепер що — не боротьба? Нарід же бореться!

Крук: Тепер уже нарід не бореться, а борюкається... Намарно метушиться, борсається, як сліпе кошеня, що топиться в відрі з помиями.

Андрій: Оце кошеня змагається за життя. Борсається, бо хоче жити. Змагається з усіх сил, з останніх сил. Бо, кажу ж, хоче жити! Так і ми, наш нарід, хоче жити — і тому, хай буде по-твоєму, борсається. Це ж і є боротьба!

Крук: А я кажу, що, як розсудити тверезо, то це не є доціль-

на боротьба, а марна витрата сил, самогубство, бо нічого вже таким борсанням не досягнеш. Якимсь іншим способом можна було б більше зробити, силу народу розумніше застосувати. А перш за все, треба одверто признатися, що боротьба вже скінчилась. Кінець боротьбі!

Андрій: Страшні речі ти говориш!

Крук: Хай жахливо, але правдиво! Дійсно, була завзята боротьба з ворогом, була з ним війна — чуєш? Війна, що її переводив наш нарід своїм власним військом на чолі з урядом. А тепер що? Немає вже нічого! Уряд закордоном, військо також. Ось спробували наші вояки ввійти з-закордону; повів повстанців Юрко Тютюнник та й угробив рештки нашої армії під Базаром. Останніх 359 героїв там розстріляно. На тому й кінець і війні, і нашій боротьбі.

Андрій: Ну, а повстанці? А та велика маса, що ще не склала зброї й трясє Україною? Що це?

Крук: Це лише відгук, луна недавньої війни. Бо що можуть зробити твої повстанці, що повисли в повітрі, без одного проводу, без уряду, без співдії з вишколеним і загартованим, справжнім військом? Що це за сила, і яка її вартість супроти могутньої, державно-організованої сили ворога? Що з того, що оце наш отаман із своїм хутором чи кількома хуторами ще махає шаблею і робить якісь нічні виправи та наїзди на слабші розташування ворога? Та хочби й тисячі таких дрібних отаманів брязкали зброєю, душили комісарів, били ЧЕКА, перекидали з рейок поїзди, грабували склади й палили міста — що з того? Таким способом України не вибороти! Та не довго й гулятимуть: усім скоро прийде кінець. Розпадуться повстанські загони, розбіжаться врозтіч отамани... Не один із твоїх славних борців піде до ворога ласки просити. Ось чому я кажу — про все треба розважно міркувати. Невідхильний, сумний кінець наших марних змагань очевидний.

Андрій (схвильовано ходить по кімнаті): Це неймовірно страшно! Як можна щось таке думати!

Крук: Отож то й є, що треба думати й щось робити, щоб рятувати, що можна.

Андрій: Вже як рятувати, то не себе, а справу!

Крук: Так, і справу рятувати, й себе. Бо без нас не буде й нашої справи!

Андрій: Але як рятувати?

Крук: Закінченням боротьби. Залишенням непотрібного, безкорисного, а навіть і шкідливого, дурного борсання.

Андрій: Цебто, миритись із ворогом? Поклонитись йому, віддатись у його руки, здати зброю і всунути шию в ярмо?

- Крук:** Не треба брати все так грізно й страшно. Кажучи просто, треба лише припинити боротьбу. Не треба дражнити лютого пса. Краще зберігати й накопичувати сили для кращих майбутніх часів, коли буде знов можлива боротьба.
- Андрій:** На це ні в кого б не вистачило витримки й терпіння! Як можна зносити таку ганьбу! Таке упокорення!
- Крук:** Яке там упокорення! Повторюю: мудре пристосування до обставин і до мирного співжиття з тим, кому краще пощастило в бою.
- Андрій:** А як хто не може з цим примиритися, не може знести приниження? Як хто вибере боротися самовіддано до кінця й гордо вмерти за високі ідеали?
- Крук:** Смішне! Дурниці! Хто розумно не хоче пристосуватись до життя, — нехай вмирає! Користи від таких нема.
- Андрій:** За те їм честь і слава!
- Крук:** Це слова мрійника; це жодна честь і слава, а як твєрезо зважити, то це — навіть злочин і ганьба.
- Андрій** (поривається до нього, роздратовано): Ось до чого ми домовились! Злочин і ганьба!.. Це так про боротьбу за свободу? Цього вже я від тебе, далєбі, не сподівався!
- Крук:** Подумай краще. Чи не злочин хоч би те, що наш отаман ночами ходить із своїм загоном на розправу з людьми, яких хапають підступом, заскочивши несподівано?
- Андрій:** А, це ти про комісарів! Катів тобі стало шкода? Засідка — це звичайний спосіб боротьби, відомий ще з козацьких часів. Не посилати ж телеграму про візиту! Ворот з нами так само робить.
- Крук:** Стривай! Не закручуй! Я зовсім не про це. Не в цьому злочин, властиво, не в тім, що людей убивають, чи винних, чи невинних, а в тому, що такі от собі отамани наражають в такій безцільній боротьбі своїх затурканих підлеглих на смертельну небезпеку. Навіть більше — вони жертвують цілою своєю родиною, оселею, — цілу околицю віддають на криваву розправу і помсту ворога. Вони прикликають смерть і муки для багатьох людей. . . Вони заводять маси в небезпеку своїми радше божевільними, аніж геройськими вчинками. Ось що — ганьба!
- Андрій** (знервований і приголомшений, але рішучий): Годі! Замовчи!
- Крук:** Легковажиться життя своїх же людей! Заздалегідь їх прирікається на муки, бо за безтямні вчинки божевільних буде страшна помста!
- Андрій:** Що за жах!
- Крук** (настирливо): А хіба ми з тобою не стоїмо щоденно перед загрозою, що нас тут несподівано заскочать? Таж нас

можуть схопити, чи самих, чи з усім отаманським кодром і завезти туди, звідки не повертаються... А це напевно трапиться, бо всі ці отаманські штучки так просто не минуть. Чекісти ще до нас доберуться! Тоді щойно пізнаєш правду. Чи ж так би ти хотів по-дурному згинути? Скажи?

Андрій: Та хто ж би того хотів!..

Крук: От бачиш! А ця ж небезпека над нами постійно висить. Отож, ми мусимо виборкатись із цього хутора, з цього одчайдушного розбишацького гнізда. Крім того, нам тут, як чужим, не довіряють, за нами стежать... Сам знаєш — отаман заборонив нам виходити з хутора без його дозволу, нібито тому, що нам небезпечно в чужій, незнайомій околиці. Отож, не взяли б ми гріха на душу, якби отак якогось гарного дня, подякувавши за гостинність добрим людям, непомітно махнули б додому з-під цієї отаманської опіки...

Андрій (поступово заспокоюється, ніби протверезившись, і переходить на іронічний тон): Ну, а далі? А дома що б ми робили? Чи не потрапили б ми й там в таку саму небезпеку, як тут? Чи не ховались би ми й там по хуторах? Чи й там нас би не шукали? Чи не питали б нас, де це ми так довго пропадали? І чи не зрадив би хтось нашого перебування в загоні отамана Хмари? От про ці речі ти, певно, не подумав?

Крук: А ось ми зараз про це подумаємо! Звичайно, так собі просто втекти звідси та й піти додому неможливо. Додому треба прийти з чимсь певним, з чимсь таким, що б захистило нас від усяких підозрінь і переслідувань місцевої радянської влади. Я знаю такий спосіб — він називається а м н е с т і я.

Андрій: Схаменись, божевільний! Це таке бридке, огидне! Таке паскудне слово й вимовляти не бажаю!

Крук: До цього можна поступово звикнути. Я також спочатку гидував. Але, взявши справу на розум...

Андрій: Геть! Слухати не хочу! Йди собі геть із твоїм підлим розумом! Тепер добре бачу твою підступність. Ти мене ведеш на те, що для повстанця було б прокляттям і ганьбою! Ти ж знаєш, що отаман заборонив навіть вимовляти це паскудне слово. Ти ж знаєш, що двох повстанців уже страчено як зрадників лише за намір амнестуватись. Геть від мене з такими чорними намірами!

Крук (спокійно): Розумію твоє обурення. Воно справедливе. А однак — це єдиний спосіб вирватись звідси. Від смерти кожному вільно будь-яким способом рятуватись...

Андрій: Ну й рятуйся, як знаєш. Мені з тобою не по дорозі, і додому я не піду. Тут залишусь. Одружуся з Наталкою, і приймуть мене тут, як рідного. З цими людьми, яких я й полюбив, як рідних, буду боротись до кінця й прийму за них чи з ними смерти вінець, як доведеться. . . І більш про такі речі зі мною не говори!

Крук: Прощу тебе, не гнівайся. Я тобі душу відкрив, признався в усім, що маю на серці. Своїми намірами нікому не хочу шкодити. Лише сам за себе відповідаю. І ще раз наголошую — рятуватись кожен має право яким би то не було способом. . . А для мене це, може, й є єдиний шлях до порятунку! Я вже скінчив боротьбу, заломався і хочу спокою. Я інакше, ніж інші, дивлюсь на світ. Та ще не знати — може й ти ще будеш інакше думати, як у тебе очі відкриються і все як слід побачиш. . .

Андрій (перебиває): Ет! Не говори знов дурниць! Не хочу слухати!

Крук: Ну, то й не буду говорити. Сам побачиш. . . Обидва ми тут чужі, й ніхто нам не довіряє. . .

Андрій: Буде вже! Мовчи!

(Входить тітка Горпина. Ніяково розглядається по хаті).

Горпина (несміливо): Зі святою неділею будьте здорові (по павзі, нерішуче): Од ранку й до ночі. . . (Придивляється).

(Крук і Андрій переглянулись, пізнавши в її останніх словах гасло повстанчого зв'язкового).

Андрій (відповідає умовленим гаслом): І нині, і завжди. . .

Горпина: То це ви ті тутешні свої люди, що живуть цілу зиму в Багатирчуків?

Крук: Так. Ми свої. А як ви про нас знаєте?

Горпина: Та знаю. . . Давно вже чула. Таж я тут, на хуторі, часто буваю, тільки вас досі не бачила. Я частіше буваю в сусідів. Оце принагідно завітала до одних знайомих на хуторі, та й знов виїжджаю. А де ж це ваші господарі?

Андрій: Старі поїхали до церкви, парубок десь гуляє, а Натуса до сусідки побігла. А вам щось треба?

Горпина: Так. . . Шкода — не маю часу чекати. . . Оце хотіла передати Наталці її хусточку — вона її в мене забула. . . (передає Андрієві хустину). Передайте це Наталці! Скажіть — від тітки Горпини — вона знає. Бувайте здорові, я поспішаю. . .

(Виходить).

Крук (іронічно поглядає на Андрія): Ну, що ти, брате, тепер скажеш? Зрозумів щось?

Андрій: Що ти до всього чіпляєшся? Нічого тут не треба розуміти.

Крук: Ото ж то й є, що ти нічогосінько не розумієш. Дай сюди ту хустину, подивимось.

Андрій: Я її Наталці передам. Мені доручено. Та й нема тут на що дивитись. Хустина як хустина. (Розгортає й показує хустку).

Крук (здивовано): Справді, ні в ній, ні на ній нічого нема! (До себе): Не може бути! Невже я помилився? Ану, дай но ближче подивитися!

Андрій (ховає хустку в кишеню): Не роби комедії! Що тобі до Наталчиної хустини?

Крук (злорадно усміхається, наче про щось догадався): Гм!.. Ось воно що! Так воно й є! (До Андрія): От же ти сліпий та нетямущий! Таж у цій хустині наша смерть: твоя, моя й Наталчина!

Андрій: Ні, ти таки сьогодні згедзився!

(Вбігає Наталка. Обидва замовкають і збентежено дивляться один на одного).

Наталка (ніяково): Що це ви тут такі дивні, ніби посварились за що? В останній час ви щось не миритесь!

Андрій: Ні, нічого. Ось тут тільки що приходила одна тітка й передала тобі хусточку, що ти в неї десь та колись забула. (Дає їй хустину).

Наталка: Дякую. Це, напевно, тітка Горпина.

(Бере хустину й ховає за пазуху).

Андрій: Я цієї жінки ніколи тут не бачив.

Наталка: Вона не тутешня. (Схаменулась і замовкла).

Андрій: Справді? А чого ж вона так скоро пішла? І нічого не казала.

Крук: Ба ні, казала, що поспішає додому, бо з кимсь приїхала на хутір, та й не має часу (пильно дивиться на Наталку). Звідки ж ця тітка?

Наталка (з нехиттю): Здалеку... Та нащо вам це знати? Шкода тільки, що я з нею не побачилась. Ну, побіжу вже. Треба обід починати.

(Виходить).

(Мовчанка. Крук задумується, тре чоло).

Андрій (насмішкувато): Смішно мені! Ти про якусь там смерть згадував? У хусточці! От вигадав! А хустина ж звичайнісінька. Йй-Богу, смішно!

Крук: Звичайна, кажеш, хусточка... Гм, гм... (Думає). Смішно тобі? Хай і так. (До себе, замислено): Безсумнівно! Ось тільки б пригадати... (До Андрія, раптом весело): Ну, Андрію, я таки вигадав. Ти кажеш — я божевільний... А я хоч і божевільний, а все бачу. Бачу смерть у тій хусточці. В цій хаті всі це знають, та мовчать. Наталка знає. Вона найбільше знає про цю таємницю... (Знов щось пригадує). Ага! Це так було тоді: спочатку каже — «Приготуй хустинку й візьми голку з ниткою». Так і е...

Андрій: Що ти там бурмочеш?

Крук (збуджено тре руки): Ось нарешті! Здогадався! Тепер уже ясно! А ти сліпий, як курка! Ти ж не зрозумів, що тітка Горпина — то зв'язковий цієї розбишацької банди. А та хустинка — то умовний знак. І повідомлення, запісочка від когось...

Андрій: Звідки ти це взяв? Сам же бачив, що хустина порожня й чиста.

Крук: Ха-ха! Я хустку бачив, але не роздивився добре, бо ти не дав. А тепер вже пізно. Але я вже й так знаю. Треба, хлопче, голову мати на в'язах (показує на свою голову). Добре, що я маю тверезу голову й гостре око. «Візьми, — каже, — голку з ниткою і дай Наталці...» Хе-хе! Це так сам отаман сказав, як ми сюди прибились. Ти тоді спав. А я оце пригадав. Я вже й тоді до всього придивлявся. І потім я не раз ненароком про хусточку чував...

Андрій: Ну, що таке? (Нетерпляче): Кажі по-людськи! Що воно значить?

Крук: Те значить, що шиють якісь свої знаки на хусточці. А від нас криються, бо ми чужі. А ті знаки — то наша смерть. А я по-дурному вмирати не хочу! Ось що все це значить! Зрозумів?

Андрій: Анічогісінько! Якісь знаки, голка, нитка... Хустина, смерть... (Роздратовано): Та кажі ж, що то за знаки і як ти здогадався?

Крук: Піди ось у Наталки спитай! Нехай вона скаже — вона ж добре знає, а мовчить. (Кепкує): Що? Тобі вона нічого не казала, ота твоя вірна наречена? Таїться перед тобою з такою важливою річчю? Хе-хе! Ото буде вірна жіночка! Вже наперед, відтепер обманює! А наречений нічого не бачить, нічого не чує... Хе-хе-хе! А ще каже, що, мовляв, він тут свій чоловік, ніби на родинних правах! Добра родина, нівроку!

Андрій (роздратовано): Замовчи, ради Бога, не знущайся, бо я за себе не відповідаю!

Крук: Але ж хитра дівчина, вченого панича обкрутила! От комедія! Ха-ха-ха!

(Андрій обурено вибігає на дідову половину хати).

Крук: Не витримає, розгнівався. . . Нехай там собі поговорять. От я тепер тебе, хлопче, візьму в руки. Будете, голуб'ята мої, робити, що я захочу. Самі допоможете мені всіх вас угробити й вилізти з цього проклятого повстанського болота. . .

(Вбігають схвильовані Андрій і Наталка).

Наталка: Що це з тобою, Андрієчку? Ти ніби несамовитий! Що сталося? Що тебе так схвилювало? Нащо мене сюди викликаєш?

Андрій (схвильовано): Хочу з тобою серйозно поговорити. Вибач! Важлива справа. Там, у дідовій кімнаті, незручно — він при вікні дрімає. . . А я хочу розмовляти з тобою на самоті. (До Крука): Може б ти вийшов на хвилинку?

Крук: Гаразд, гаразд, оце вже й виходжу. (Іронічно): Поворкуйте собі любенько, голуб'ята. . .

(Виходить).

Наталка (нетерпляче): Ну, що там таке?

Андрій (опанувавши свій неспокій): Бачиш, Натусю. . . Вибач мені. . . Може б я і не смів тебе про це питати. . . Прошу не ображатись. . . Така неприємна річ, але важлива справа.

Наталка: Ну, та кажи вже, не муч!

Андрій (підбадьорений, раптом рубає): Так я ось запитаю просити і одразу: скажи мені, чи справді ти любиш мене?

Наталка: Ну, от ще! Що це за сумніви?

Андрій (настирливо): Ні, прошу, скажи щиро й одверто!

Наталка: Господи! Та що це? Сам же знаєш, що люблю! Хіба не бачиш, не відчуваєш?

Андрій (ніяково): Вибач, вибач. . . Ну, може я не з того кінця почав. . . Ще скажи: нічого не криєш переді мною? Не маєш від мене таємниць?

Наталка: Ну, знаєш, хлопче, справді ти мене ображаєш. Що за неділікатні запити? Наче на слідстві?

Андрій (м'яко): Натусю, рідна, прости й не гнівайся. Кажи одверто й щиро. Мені треба конче знати. Ми ж свої й нічого не повинні одне перед одним ховати!

Наталка: Звідки ж ти взяв, що я щось від тебе ховаю? Ти сам гаразд знаєш, що я тобі все давно оповіла. Всю правду розказала.

Андрій: Ну, так. Твоїм словам я, безумовно, вірю. Не про тебе

саму мову. Тут інша річ. Чи не маєш ти переді мною важливої ч у ж о і таємниці? (Наталка мовчить. Андрій нильно дивиться їй в очі, стежить за виразом її обличчя). Мовчиш. . . Ось бачиш — мовчиш. . . Значить, справді щось є. А між нами жодних таємниць не може бути. . .

Наталка: А якби я знала чужу таємницю і не сміла про неї тобі сказати? Тоді що?

Андрій: Не можу зрозуміти, чому ж ти не могла б мені сказати! Не може бути між нами жодної таємниці, бо ми — одне! І скоро будемо подружжям, і ніщо не сміє стояти між нами й розділяти нас. І що знаєш ти, мушу знати я — і навпаки. . . Хіба ж може бути інакше? Хіба моя любов не зобов'язує тебе до повного довір'я й одвертості?

Наталка (сумно і зрезигновано): Так, мій Андрійку. Я все розумію і знаю обов'язки любови. Але часом треба нести важкий тягар чужої таємниці й ні з ким його не ділити. . .

Андрій: Оцими словами ти призналась, що маєш таємницю, що для мене закрита. Чому ж я її не маю знати? Чому ж не хочеш зі мною все ділити?

Наталка: Я ж не кажу, що ти не мав би знати. . . Лише я не сміла б сказати. . .

Андрій: Натусю, що за казуїстика! Немислимі силогізми. Кажи, нарешті, одверто! Не грайся словами! Говорімо одверто, від серця, як найближчі один до одного люди. . . Натусю!

Наталка (вагається): Ще раз запевняю тебе, що особистих таємниць від тебе не маю. А чужу таємницю не смію нікому зрадити, навіть і найближчому другові!

Андрій: Я думаю, що це не була би зрада, а тільки поділ того тягару між двома найближчими людьми.

Наталка: Ну, а припустимо, я дала присягу хоронити цю таємницю?

Андрій: Я знов таки кажу — ти не зламала би присяги, бо таємниця й надалі була би схоронена, лише поділена між двох, і той тягар тобі стало б легше нести.

Наталка: О, Боже! З тобою важко сперечатись. Ти просто з душі, з серця вириваєш признання.

Андрій: Далі, далі Натусю. Не хвилюйся й не крийся. Скажи! Тобі легше стане! Бо інакше й ти будеш мучитись так, як я. . . Я вже свідомий твоєї таємниці, тож мусиш її зі мною розділити. Бо інакше не витримаємо: відчужимось, згасимо свою любов. . . Натусю, молю тебе, ради нашого кохання — скажи!

Наталка (вагається): Господи, що я маю робити? (Плаче).

Андрій (обіймає її): Не плач, голубко! Ну, вибач!.. Ну, добре,

роби, як хочеш. Я не силую. Хай уже так і буде: не кажи нічого, мовчи. Тільки знаю, що тепер для тебе це мовчання буде більшим тягарем, ніж та таємниця. . .

Наталка: Так! Це правда. Я й сама вже відчуваю оту фатальність. Мушу таки признатись тобі, поділитись таємницею. (Спокійно): Що ж ти хочеш знати? Певно, маєш якісь здогадки, бо звідки б узяв, що маю я якусь таємницю??

Андрій: Справа в тій хустинці, що нині принесла тітка Горпина, яку ти так пильно розглядала в дідовій хаті, як я зайшов. . . Чи правда, що ця хустинка — це ваші умовні знаки? Повстанський лист?

Наталка (з жахом): А звідки ти це знаєш? Господи! Це ж ти вже майже половину тієї таємниці сам знаєш! Хто тебе на це навів? Невже Горпина проговорилася чи натякнула? І нащо вона хустину передавала? Не могла мене дочекатись і самій віддати? Боже, Боже!

Андрій: Заспокійся, не падай в розпач! Ніхто ще нічого не знає. І я лише здогадуюсь. . . Признаюсь тобі, що я не сам почав здогадуватись, а Крук все те відкрив. Це диявольськи розумна й спостережлива bestія! Це ж він мене підштовхнув на оцю розмову з тобою. . .

Наталка (з жахом): То він уже щось знає? Господи спаси й помилуй! Тепер ми всі в небезпеці! Що ж його робити? Батько як дізнається — смерть мені! Подумає, що то я все зрадила. . . (В розпачі ламає руки): Господи Боже! Пропала я безневинно! От і зберегла таємницю. . . Прокляті самі дізналися, а я відповідатиму!

Андрій (розгублено): Натусю, Натусю, стривай! Адже ще не так страшно. . . Ще ніхто докладно всього не знає. Ще дамо собі раду. Заспокійся!

Наталка: А як той Крук дійшов до зрозуміння? Чому він став підозрівати? Хто був такий необережний?

Андрій: Не знаю. Думаю, що він просто по якихось прикметах здогадався. Він все сам до себе бурмотів: «Приготуй хустину й візьми голку з ниткою. . .» А потім мовчки щось міркує. Казав, що чув це від самого отамана в ту ніч, як ми прибули сюди. . . Каже, що на хустині є якісь знаки. . .

Наталка: Той Крук — це справді чорт, а не людина! Ось що значить необережність! Пара необережних слів. Це правда: батько дійсно дав мені тоді приготувати хустину, яку потім послав Степаном. . . Виходить, сам батько схибив. . . Але хто б подумав?! Ой, що ж мені тепер робити?

Андрій: Вбити треба гадюку!

Наталка: Боронь Боже! Не важся, Андрійку, на щось подібне!

Хіба ж не знаєш, що за вбивство побратима - повстанця тяжко карають?

Андрій: Він зрадник, а не побратим! Негідникові належить вмерти.

Наталка: Тепер вже я тебе прошу — заспокійся! Він же ще нікого не зрадив. (Думає): Ось що: ми, може, занадто перелякались. Може він всього доладу й не знає. Ось подивись, Андрію, на цю хустину та скажи: що ти на ній бачиш? Які там нашиті знаки?

Андрій (бере хустину й розглядає її здивовано): Нічогосінько не бачу. Жодних знаків! Чисто все... А чи ж це та хустинка, що тітка Горпина передала?

Наталка: Андрію, чи ж то не сором тобі? Знов не віриш? Це та сама хустина, що ти мав у руках.

Андрій: Я ніби нічого на ній не бачу. Це все Крук вигадав...

Наталка: Ох, голубе! (Довіриливо притулилась до Андрія): Це добре, що ти нічого не бачиш! (Весело): Значить, і ніхто інший не побачить! Ось у цьому й спасіння! Нехай собі хтось здогадується, а таємниці не викрие. Ми навіть самому Крукові можемо цю хустину показати — хай бачить, що помилився...

Андрій: Чого ж ми стільки сперечались? І я мучивсь і тебе мучив... А таємниці ніякої немає. Вибач, Натусю! (Цілує її).

Наталка (весело): Не поспішай, коханий! Тепер вже я й сама не могу мовчати й мушу до кінця бути з тобою одвертою. Бож таємниця в цій хустинці таки є!

Андрій (знов бере хустину, здивовано роздивляється, знизує плечима, розводить руки): Не розумію!..

Наталка: Дуже добре, що не здогадався! Бачиш, крайчики обшиті дрібно білою ниткою вздовж рубця. Це ж і є ті таємні знаки. Шито рубець телеграфною абеткою Морзе: дрібні нитки — це крапки, а довгі — риски, так ніби телеграма на смужці паперу. Отже, я шию такі листи для батька, а також відчитую йому звіти й накази, отримані через зв'язкових. Оце й є та таємниця.

Андрій (здивований і захоплений): Оце так штука! Хто б подумав?! Геніяльно! Ніхто не второпає. Такі шифровані листи хто завгодно передасть. Така на вигляд невинна хустинка, а яке велике діло робить! От на що ти здатна, Натусю! А хто ж тебе навчив?

Наталка: Отже ж ти нездогадливий! Забув, що я була телеграфісткою в нашій повітовій місті аж поки не прийшли червоні? Я ж тобі давно про це оповідала... А потім мене батьки забрали на хутір, але мій фах і тут пригодився...

Андрій: Тепер вже все розумію! Дякую, дорога, за щирість.

Тепер ми помирились, і я цілком спокійний... І гордий за тебе, моя дівчино люба. Справді бо: тихо й непомітно ти виконуєш дуже важливу справу для нашої визвольної боротьби, моя ти скромна, ніжна героїне! Справді, який великий тягар повстанської таємниці несеш ти на собі! Але тепер тобі буде легше, бо і я беру той тягар на себе. Понесемо його вдвох у цій запеклій боротьбі! Ох, якби мені скоріше видужати, вигоїти свою руку, щоб стати знов у лави в хоробрім загоні твого батька - отамана. Він же пообіцяв прийняти мене!

Наталка: Про це ти не журись! Ще повоюєш! (Раптом посумнішала): А знаєш? Мені оце пронизав серце біль: я ось згадала про того Крука... Признаюсь тобі, я боюсь того чоловіка. Маю якесь передчуття. От як прийшли ви вдвох до нас — тебе я полюбила, а його зненавиділа! Принесе він нам якесь нещастя до хати, буде через нього горе...

Андрій (ніжно): Не думай так, не тужи! Нічого не буде!

Наталка: О ні, ні! Передчуваю щось недобре... Не дарма ж в ту ніч нам лихо віщувалося...

Андрій: Хто віщував, хто?

Наталка: О, бачиш, ти забув. Вже ж не раз і я, і мати оповідали, що в ту ніч, перед тим, як ви прийшли до хати, приходив і стукав у вікно та остерігав нас виходець з тієї Базарської могили. Казав: «Уважайте, стережіться лиха!» От і буде якесь лихо...

Андрій: І ти таки віриш у такі дива? Освідчена, інтелігентна дівчина?! (З докором): Натусю!..

Наталка: Доводиться вірити, хоч і не годна я пояснити. Але факт лишається: і я, і мати чули, як він приходив і кричав. Та й інші люди оповідали, що чули того страшного віщуна-замогильника.

Андрій: Це легенда! Або, може, галюцинація... Наслухалися страховищ — і причудилось...

Наталка: Що нам сперечатись? Це щось незнане, невідоме... Ти знаєш, як страшно згинули герої Базару. Свідки оповідали неймовірні речі про їх величну й жахливу смерть. Гордо, безбоязно стали над могилою тих 359 лицарів перед ворожими кулеметами. І враз — могутній спів над могилою, просто в обличчя катів! Звуки славного гимну «Ще не вмерла Україна»! Мороз по тілі біжить, як увиди цю картину!

Андрій (перебиває її, з надхненням): Так, це — колосальний героїзм, незламність козацького духа! Я ніби бачу все це:

стрекочуть кулемети ворога. . . Линуть до неба, як заклик до помсти, звуки передсмертної лебединої пісні вояків — і завмирають, гаснуть у морознім повітрі, по мірі того, як падають у яму тіла героїв. . . Яка жахлива й велична картина! Хто й де ще так умирав?! Який подібний приклад маємо в світовій історії?! Хібащо древні християни так мужньо вмирали на аренах римських цирків. . .

Наталка: Отже, бачиш: така незвичайна смерть не могла минути без якогось чуда! І чудо сталось: як упали в могилу всі герої, раптом з ями вискочив один легко поранений вояк і, на очах червоних, став утікати. Поки комісари отямилась, поки погналися за ним, він зник в сусіднім гаю. Ти не віриш?! Всі оповідають, що один вояк вирвався з могили і зник! Ось він тепер і ходить уночі по наших селах і попереджує про лихо. Ніхто ще не бачив його лица, а тільки голос його чули. . .

Андрій: Що ж цей міт, цей символ, означає?

Наталка: Можливо, що той замогильник і справді символ. . .

Андрій: Хіба що так розуміти: ті, що полягли під Базаром, вислали з могили свого посланця, щоб він свідчив правду, за яку вони воювали?

Наталка: Можна й так розуміти. А може цей голос має будити людське сумління й нашу чуйність перед національним злочином. . . На мене це чудесне явище зробило сильне вражіння. . .

Андрій: Може, може й так. (Замислено): Будити чуйність людського сумління перед національним злочином. . . Голос перестороги із-за могили. Дуже можливо. . .

Наталка: Ну, годі, Андрію. Ми так довго розмовляли і зачепили стільки важливих справ, як ще ніколи. А я ж уже мушу бігти, треба он обід приготувати, бо за яку годинку вже наші поприходять. . . Пам'ятай же, Андрію, — про нашу розмову нікому — ні слова!

(Виходить).

Андрій: Все склалось так скомпліковано! Таємниця хустинки — секрет Натусі. . . Це вже й моя велика таємниця. . . Щораз тісніше вступаю в цю дивну повстанську родину, втягуюсь у вир боротьби. . . Хотілось би якнайскорше мужнім козацьким чином послужити й стати рівним із цими одчайдухами, що так відважно грають між життям і смертю. . .

Крук (входить): Ага! Ти вже сам. Ну, що ж там? Перебалакали? Як Наталка?

Андрій: А от до цього тобі зась! Не твоє діло. Скрізь свого носа пхаєш! Прощу до моїх особистих справ не втручатись!

Крук: А я не про особисте, а про спільне для всіх нас. Як там із хустинкою? Все розповіла? Призналась?

Андрій: Геть! Не хочу про це говорити! Скажу лише, що все це — твоя провокація!

Крук: От-от, а мені цього й треба! Цими словами й таким обуренням ти себе зраджуєш. Вже знаю, що ти таки виманив від Наталки таємницю! Вона все оповіла, як і слід було сподіватись. Не прикидайся: ти не сказав, що мій здогад про хустинку був неправдивий, а назвав це провокацією. Це значить — підступним викриттям правди. Отже, ти признався. Дякую!

Андрій (втрачаючи певність): Я нічого не сказав! Ні в чім не признався! Брешеш ти, підступнику негідний!

Крук (дратуєчи його): Ось маєш! Знов! Що слово, дальші признання. Я певний, що ти знаєш уже таємницю!

Андрій (у нестямі): А хоч би й знав, то не сказав би тобі! Геть, кажу!

Крук: Ось ізнов признався! Ні, ти скажеш мені все, я к я з а х о ч у . Скажеш — і будеш відтепер робити все, що я звелю, бо тепер ти вже у мене в жмені.

Андрій (ледве стримуєчись): Чи ти, паскудо, збожеволів!? Верзеш чорт-зна-що!..

Крук (спокійним, рівним голосом): Це ти, дурню вчений, божеволієш, а не я; я добре знаю, що роблю, бо мудру голову, а не капусту на плечах маю. Слухай же! Тепер вже й ти, і Наталка в моїх руках. Мені вас погубити — як раз плюнути. Чекай но, вислухай до кінця, то й сам побачиш, як я вас обплутав. Я вже переконався, що Наталка поділила свою таємницю з тобою, а я про неї й сам здогадався. А тепер, коли тільки захочу, скажу отаманові, що ти вже знаєш про хустинку... .

Андрій (понуро й тупо, знеможений): Так би тобі й повірили!

Крук: А чому й ні? Я ж бо посвідчив би правду, що Наталка все тобі про хустинку розказала, а ти мені признався, що на хустинці нашіто знаки... . Чи цього не досить? Мені повірять і подякують, а вас погублять. (Андрій слухас пригноблений). І стане ясно, що велика таємниця зражена через Наталчину язикатість. Ну, а далі сам можеш доміркуватись, що станеться. Повстанський суд... . Кара за зраду... . Бо наш отаман — знаєш, який звір? Рідної дочки не пожаліє... . Бо ж вона й сама признається, як її притиснуть.

Андрій (в безтямній люті): Чорте, дияволе! Безсоромний брехун і провокатор! (Кидається на Крука). Задушу гадюку!

(Трясе Крука за груди, правою рукою хапає його за горло, але корчиться від болю в лівій незагоєній рuci).

Крук (холоднокровно, спокійно відпихає Андрія): Облиш дурні жарти! Ушкодиш хвору руку. Куди тобі, каліко, братися до мене! Та слухай же: я не казав, що конче видам вас. Казав лише, що міг би це зробити. Але ще не маю такого наміру. Отже, заспокійся. Як будеш покірний, як у дечім мені допоможеш, то буде все гаразд. А ні — то сам на себе нарікай. Я не помилую. І тоді пропала твоя Наталка й твоя дурна голова. . .

Андрій (хапає зі стола кухонний ніж і знов люто кидається на Крука): Заб'ю, заріжу прокляту гадюку, провокатора!

(На крик вбігає перелякана Наталка й кидається поміж них).

Наталка: Що це? Що ви, показалися? Схаменіться! (Розводить їх). Знайшли місце і час битися! Діду, діду, мерщій сюди!

(Вбігає дід і мовчки дивиться на них з порога. Андрій засоромлено, важко дихаючи, відходить до вікна).

Крук: Та нічого не сталося. Це Андрій погарячився й здійняв бучу. Я трохи пожартував, а він не так зрозумів та й кинувся битись. . .

Наталка (докірливо): Андрійку, любий, і не сором тобі?! Ходім до мене. Лиши в спокою Крука (дивиться на Крука з ненавистю).

(Андрій і Наталка виходять).

Дід Лукаш: Тьху на вашу голову! А ще й повстанці — побратими. . . Бодай вас! Щастя ваше, що отамана немає, а то б він вам показав. . .

(Виходить).

Крук (задоволено тре руки): Ну, трохи було комедії, але все йде, як слід, згідно з моїм пляном. Тепер уже, Андрієчку, ти не викрутишся. Бач, як розпалився за Наталку! Закоханий до безтями. А мені якраз на руку. Як не з одного, то з другого боку тебе залигаю, а там і осідлаю. Будеш мені вірно служити. Треба тільки тебе не дратувати, щоб не наробив дурниць. . . А я таки виберусь ізвідси, і не лише по амнесії, а ще й паном. І нічого, що дехто при цім загине!

(З а в і с а).

ДІЯ ІІІ.

Та сама хата. Зимовий вечір. Вікна затулені. На столі лампа під паперовим абажуром. Крук один. Підійшов обережно до дверей, тихо відчинив їх у сіни, прислухався, знов зачинив. Підійшов до стола. Виймає з кишені хустку, придивляється до світла.

Крук: Ось вона. . . Ось у моїх руках ота дивна хусточка. . . Нарешті! Звичайний собі шмат полотна, а такий важливий. . . Так тут багато таємниць. . . Людського життя і смерти. . . Аж страшно! (Роздивляється на всі боки): Тьху! Таки нічого в ній не бачу. Нічогісінько не розберу, бо ж і нічого в ній немає. Чиста собі, звичайна хусточка, акуратна. . . Ну, де ж тут ті таємничі повстанські знаки, що я їх так сподівався побачити?! Ось маю хустину в руках, а знаків ніяких не бачу. . . Що за чудасія?! Або, може, це й не та хустина? Може марно я так намагався її здобути? Так ні ж! Добре підгледів через відчинені двері з сіней, як Наталка ту хустку за образ ховала. . . Довго ж я підглядав за нею! І ось таки не встереглась вона від мого ока! Я таки викрав цю здобич. Тепер треба швидко діяти!.. (Знов приглядається до хустки при світлі): Ні, таки нічого не видно! Нема нічого! А такі хустинки тут раз-у-раз то приносять, то відносять, і я ладен голову на відріз дати, що ними передаються умовні повстанські знаки. Про це я давно здогадався, але тепер, коли викрав хустину й маю її в своїх руках, нічого на ній не годе розібрати. Стривай! (Щось пригадує): Треба знов з початку думати. . . Пригадую: ще тоді, першого дня, як ми сюди прийшли, казав: «Хай Наталка візьме голку й нитку для хустинки», чи що. . . Ото ж воно й є. . . Значить, мала Наталка на тій хустинці якісь знаки вишивати. (Шильно приглядається). . . Ні, таки не бачу! Але може є такі, що краще від мене бачать?! Головне, цю таємницю я маю в руках, маю з чим, куди треба, прийти — нехай там розберуться й розшифрують ці таємничі знаки. Понесу владі добрий подарунок, а за це мені буде помилування, та ще й нагорода. (Замислився, вагається): Воно начебто негарно виглядає — от я підглядаю та підслухую тут, як який шпигун. . . А що ж іншого робити? Мені ж і так не довіряють, тримають мене, як в

полоні, бояться мене й ненавидять, та пильно стережуть, щоб ніде з цього хутора не дівся. Тільки зрадою я можу врятуватись. Так уже все склалось. Коли вже пустився на цей шлях, мушу дійти до кінця, до мети. Та й що ж тут такого, якщо для свого порятунку вкрав чоловік таку мізерну річ, як ця хусточка, що вже й так свою роль виконала й нікому не потрібна?! Отже, хустка вже є. Тепер треба підійти до Горпини й дізнатись від неї, хто є душею й вищим керівником повстанців і де він перебуває, отой, що все тут баламутить і Горпину сюди з наказами посилає... То ж він нашого отамана на розбій посилає... Як матиму в руках Горпину й того таємничого злого духа, то справа виграна. Тоді піду просто до Че-Ка, передам і все, що знаю, розповім, щоб усі вони, і ввесь цей розбійницький хутір до чортової матері пішли... Постривайте, я вам усім віддячусь!

(Входить Андрій).

Андрій: О, це ти тут сам байдикуєш? А там он у стайні треба коні приправляти... Може б ти мені поміг? Я ж бо сам не впораюсь!

Крук (сердито): Ну, що мені ваші коні?! Ти ж знаєш, що я тут між вами чужий. Сиджу тут, на хуторі, як в'язень під наглядом. Не лежить моє серце до ваших справ, і помагати я вам не хочу!

Андрій (іронічно): Ну, а їсти задарма чужий хліб хочеш?

Крук: Я хліба не прошу. А коли мене на шнурку тримаєте, то й мусите годувати. Ваша це річ.

Андрій: Ну, та що з дурнем сперечатись! Тебе лиш зачепи — то й не спиниш... Властиво, я сюди по що інше зайшов: от чи не бачив ти де білої хусточки? Наталка загубила...

Крук (хитро й уїдливо): А що це, така вже важлива річ?

Андрій (різко): Не знаю. Я так, між іншим запитав, бо дівчина якраз білизну до прання збирає на завтра, та й питала про хусточку.

Крук: У-гу! Не бачив.

(Входить Наталка, стоїть при дверях, розгублена й німим поглядом запитує Андрія, чи не знайшов хустини. Андрій так само мовчки, жестом відповідає їй, що ні. Обоє виходять).

Крук (зловтішно): Бач, як збентежилась! Наталка он як за хустиною побивається! Значить, таки вся справа в хустині. Значить, це і є та сама хустина, що я з-за образів витяг. Андрій ніби не знає, про яку хустину Наталка тривожиться... Так би я й тобі повірив! (Павза). От незабаром усе

розкриється, і я вам добре насолю. (Замислившись): Звичайно, кожний порядний чоловік подумав би, що гріх і ганьба стати злодієм, красти в хаті своїх добродіїв, як оце я тепер. Але що ж? Коли я вже рішився вирятувати своє життя якою б то не було ціною, то що тут варта якась маленька хусточка?! А вони так стережуться й ніби щось передчувають. . . Передчувають зраду! Але що ж, коли тільки таким шляхом можу від них вирватися?! Так далеко вже зайшло. . . Коли я на це рішився — мушу доклати. В мене все вже обмірковано, складені пляни. Тепер настала пора діяти. . . От тільки дібратись до Горпини й вистежити того злого духа, що керує повстанцями. Тоді буде мені нагорода за вірність і працю для радянської влади, прощення всіх гріхів і порядне господарське життя у себе вдома. . . (Міркує): Гм. . . Воно б може було простіше без Горпини обійтись. . . Просто викрастись з хутора, дістатись до Че-Ка, передати хустину, розповісти про повстанців. . . Та ба! Тут усі такі затяті, що згинуть, а не признаються, а на самій хустині нічого не видно, і я не знаю, що в ній за сила. Ні, треба таки здобути свідка. Треба дістатись до Горпини. І в цім мені може допомогти Андрій. Тільки з ним треба бути обережним. А головне — треба його не дражнити, не гнівати. Хе-хе-хе! Без Андрія нічого сам я не вдію! Я вже й так взяв його міцно за гриву та вкоськав. Бо он як на початку впирався й брикався, а потім таки став до моїх слів прислухатись. Отож, доведеться мені на нього натиснути, але помалу й лагідненько, як з норовистим конем. Таке поводження краще діє на гарячих людей. А я ж на Андрія знайшов знаменитий засіб: він так палко закоханий, що це його засліплює, і я його завжди на цім підловлюю. Так уже він боїться за свою Наталку!.. Просто гине! Он аж тремтить, щоб я батькові не розповів, що Наталка таємницію хустини Андрієві прозрадила і що я про це знаю. . . Отож, я вміло мушу користуватись цією сумішшю: любов'ю, страхом і ненавистю. Але діяти треба швидко. Власне, вже сьогодні, бо другої такої нагоди не трапиться. Сьогодні має статися щось важливе! Треба зібрати докупи всі думки, все передумати, пригадати та заснувати міцне павутиння. . . Хто туди попадеться — не вирветься. Аби лиш самому мені з тієї халепи вискочити! От ніби трохи шкода Андрія як земляка, але як вже хто дурний, на те нема ради. Дурний панич через своє кохання та якусь там політику вгруз у повстанське болото, та ще й не хоче вилазити з нього. . . Як же йому допомогти?! (Сердито): Нехай же гине, до чор-

тової мами, з усім цим проклятим гадючим гніздом! Але покищо треба прикинутись лагідним і доброзичливим, щоб цим Андрія за серце взяти, а то ще упреться, й нічого з ним не зробиш... Піду таки до стайні поможу при конях та дров нарубаю... (Вдягає шапку й козуха, виходить).

(Наталка вбігає в хату й тягне за руку Андрія).

Наталка: Андрійку, коханий, ходи сюди на хвилинку, трохи поговоримо насамоті. Цей диявол якраз вийшов... А там, у хатині, незручно при матері... Маю тобі щось важливе сказати... (хвилюється).

Андрій: Я слухаю. Але прошу, не хвилюйся!

Наталка: Як не хвилюватись, коли така незвичайна справа?!

Андрій (теж занепокоєно): Що ж таке? Кажі мерщій!

Наталка: Ти не повіриш! Це ж Крук викрав у мене з-за образа ту хустинку, — ота чортова потвора!..

Андрій: Не може бути! Як ти знаєш?

Наталка: От здогадалась! Бо ж ніхто із своїх не міг узяти. Тільки той чужий, недобрий чоловік, що, як кара Божа, висить над нами усіма, за всім стежить, все підслухує — і все щось собі має на умі. Оце, мабуть, підгледів, як я хустку за образи ховала. Це та, що її сьогодні вранці Горпина принесла. Я відчитала її батькові й збиралась спалити, та батько сказав ще до вечора затримати... Якщо тепер про хустину запитає, я не знаю, що буде! Пропала я!.. Батько уб'є мене!

Андрій (обурено): От падлюка! Це, безперечно, той Крук, злодюга, украв. Нащоць уже вона йому потрібна! Щось уже підле замислив! Зараз піду до того гада! Від живого чи мертвого здобуду тобі хустину! (Збирається йти).

Наталка (у розпачі): Стривай, Андрію! Не йди! Не чіпай його... Він живим не віддасть вкраденого, бо знає, що це його смерть: повстанський суд — і на гілляку! Сам пропаде і мене згубить... Бож розкаже, звідки довідався про таємницю...

Андрій: А що ж робити? Хіба піду оце і штрикну йому ножа в груди? Тоді нічого язиком не прозрадить... І ніхто про хустину не довідається. (Знову поривається йти).

Наталка: Схаменися, любий! Цього не можна робити! Бо тоді — тобі смерть за вбивство побратима... Не будеш же ти на повстанському суді про таємницю хустки оповідати, а тим і мене губити... (В розпачі): Боже, Боже, що робити?..

Андрій (отямившись): Ні, справді, треба якось інакше діяти. От же скотина!.. А не признався, як я його питав, чи не бачив хустини! Це значить, що він її навмисне вкрав, при

собі тримає і щось з нею хоче зробити. Але що ж він із нею зробить?! Дурний він, хоч і підлий! (Раптом, неначе щось пригадавши, весело): Знаєш, Наталко — спокій! Не будемо журитись: все в порядку! Все буде добре. Покищо нічого не будемо робити! От нащо Крук викрав оту хустину? Нічого він з неї не має, бо таємниця йому невідома.

Наталка: Але ж, коли він крав хустину, то знав, що вона щось варта. . .

Андрій: Так. Лише це і знав. Щось собі про те уявив і хотів ту таємницю в своїх руках тримати. Думав, що там Бог зна що позначено. Хотів роздивитись, розгадати. А я ж знаю, що нічогосінько він там не побачить. Ха-ха-ха! Хай собі коло того гріється! Я певний, що, надивившись і впевнившись, що там нічого нема, він або поверне той кусник полотна, сказавши, що знайшов, або викине геть. . . Або десь підкине. . . Так що покищо нічого з ним не робитимемо. Треба мати терпіння й спокійно чекати.

Наталка: Ну, а як хустина не знайдеться, а батько запитає?

Андрій: Думаю, що батько про хустину вже не запитає, бо ж вона йому не потрібна. Це він так тобі ненароком сказав. (З тривогою): Ти ж маєш відшифроване на папері?

Наталка: Так, це маю. За образами залишилось.

Андрій: Ну, то й гаразд. Це ж якраз і є доказ, що злодій ні на чім не розуміється, бо й папірець разом із хусточкою взяв би, якби що знав. Отож, заспокійся, голубко, і не журись. (Цілує Наталку).

Наталка: От коли б так і було! Дякую ж тобі, що ти мене заспокоїв і розвеселив. (З сумнівом): Ну, а що, як батько таки захоче ту хустину побачити?

Андрій: Нащо б це йому було потрібно?! Ну, вже якби вперся, щоб йому хустину показати, то вже, Наталочко, мушиш сказати, що десь хустину загубила. Батько щонайбільше нагнівається, посварить, та й кінець на тім. Батько ж знає, що сама хустина не страшна, бо ніхто, крім нього й тебе, не відає таємниці. В кожному разі, було б менше лихо в цьому випадку, аніж якби ти призналась, що хустину викрав Крук.

Наталка: Згоджуюсь. Дякую ще раз за розраду. Ось бачиш, як все добре виходить, коли спокійно й розумно обміркувати. . . А ти зразу на бійку шарпаєшся! Могло б бути лихо! Палка у тебе вдача, хлопче! Ну, ще раз дякую!

(Входить Катерина).

Катерина: То ви ось де! Входжу в сіни — чую в хаті гомін. Я й зайшла. Квартиранта нашого, здається, нема. . . От і

добре. Постійно крутиться він у хаті, й не можна вдома вільно почуватися. Не люблю я його. Якийсь він завжди насуплений, нахмурений, злісний і терпкий. Так ніби все щось своє погане, нелюдське думає... Але ось що, Андрію... (Раптом до Наталки): Ти вже сказала йому, про що я тобі вранці оповіла?

Наталка: Ні, мамо, вибачте — якимось не встигла... Тут ми були зайняті важливими розмовами, і я забула... Розкажіть уже ви, мамо, це у вас ліпше вийде!

Катерина: Та вже ж і розкажу. Я вранці Наталці розповіла й розхвилювала її... А от що ти про це скажеш?

Андрій: А що саме, мамо, що сталося?

Катерина: Та, хвала Богу, нічого не сталося. Але боюсь, щоб не сталося. Великий клопіт і неспокій маю від самого ранку. А як прийшла Горпина, а потім батько із Степаном зразу почали кудись збиратися, я просто на смерть перелякалась. Дуже боюсь, що щось лихе й страшне може сьогодні статися...

Наталка (насторожено): Кажіть, мамо, все з початку!

Андрій (стурбовано): Та в чім же, властиво, річ?

Катерина: А в тім, що цієї ночі, над ранок, знов приходив під нашу хату отой замогильник з-під Базару... Знов голосив попередження...

Андрій: Та чи ви певні, мамо, що то він? Чи не приснилось вам бува?

Катерина: О ні, синку, не снилось, бо я вже й не спала. Від півнів збудилась і вже намірилась уставати. Раптом чую — рипить сніг біля хати під чиеюсь ногою. Хтось підійшов під вікно, легенько постукав і заговорив, як тоді, вперше, коли ви саме на хутір прибули. Сказав, оце як зараз чую: «Зрада! Зрада! Бережіться зради! Будьте насторожі, прислухайтесь!» Я так перелякалась! Лежу, як мертва... А він ще раз те саме повторив. Тоді я покликала Наталку, питаюся — чи чула. Каже — ні. Вона саме тоді спала... І дід хропів та й нічого не чув...

Наталка: Так, я нічого не чула, але й мені здалось, що хтось підходив до вікна, і сніг ніби рипів під його ногами. Ну, а в цій хаті чоловіки теж нічого не чули?

Андрій: Думаю, що не чули. Принаймні, я — ні.

Катерина: Кажуть люди, що чує тільки той, хто вірить в те чудо перестороги... А я вірю. І ще вірю, що це віщує щось страшне для нас, нещастя... Щось мусить статись... І я вся тремчу від страху. Боюсь навіть про це говорити. Лише Наталка знає, та ось тобі розповіла. А батько і Степан висміяли б мене. Що ж його робити? Відчуваю, що

й день сьогодні якийсь не такий, як інші. І цей наш Крук якийсь ніби страшніший сьогодні.

(Наталка і Андрій значуще переглянулись).

Андрій: Це все нічого, мамо, заспокійтесь. Пусте! Нічогосінько не станеться. Все це вам здається, самі себе мучите. . .

Катерина: О ні, і не кажи, не потішай мене намарно, синку! Щось таки станеться... (Уперто): Таки обов'язково станеться! Інакше б він, той замогильник, не приходив, не остерігав. . .

Наталка: Але ж якщо остерігав, то, значить, можна й запобігти нещастю?

Катерина: Та хіба ж тут можна що зробити? От тільки спробуй поговорити з татом! Якраз сьогодні збираються в похід. Я чула, як давав накази. Чи ж не так, Андрію?

Андрій: Так, мамо. Всім хутором вирушаємо сьогодні. Дуже важлива справа. . .

Катерина: От бачите! Чи не на вірну смерть ідете? Або вам, або нам тут щось лихе станеться. . . Ми тут одні з Наталкою залишились, та з тим страшним квартирантом. . .

Наталка: Та воно справді так, що й я починаю побоюватися. . .

Андрій (роздумує): Властиво, не те страшно, що ми до бою йдемо — не раз уже ходили. Для вояків це звичайна річ, хоч би кому й загинути довелось. . . Але от те, що ви, жінки, тут самі залишитесь, та ще й із тим бузувіром, і будете боятись — це справа гірша. . . Треба щось зробити. Найперше, треба покликати наніч вашого небожа. Хоч правда, він ще хлопчак, щоб бути оборонцем, але дамо йому зброю, хай при звичаюється. І все ж ви при нім не будете так боятись. Та це ж і дід з вами залишиться!

Катерина (зрезигновано махає рукою): Ет, що там! Одне старе, друге — мале. . . Яка з них поміч! От тільки на ласку Божу доведеться уповати. Та може ще ви цієї ночі й не пойдете. . . Що вам — одну лише ніч перечекати? Лише одну сьогоднішню ніч. Може б ти, Андрію, спробував поговорити з батьком, щоб хоч тебе нам тут залишив? Хіба ж не можеш відпроситись, що ще не цілком видужав?

Андрій (заперечує): Не можу! Про це й говорити не варт. Де б я осмілівсь щось подібне в отамана просити! А до того ж, я сьогодні окреме доручення маю. Що б то отаман і побратими про мене подумали?! Що я перелякався? Ганьба! Ні, матусю, я не можу. . .

Наталка: Я тебе розумію. . . Що ж, мамо, лишається нам на ласку Божу надіятись. Може Господь нас помилує, і нічого не станеться. . .

Катерина: Дав би Бог! Ох, як лякає мене той замогильник: не дарма ж він приходив. . .

Наталка: А може ж він зовсім не зло, а щось добре віщує, як тоді, коли повернулись наші?

Катерина: Ну, вже що буде, те й буде. Як Бог дасть. Правду мовити, найбільше я того нашого Крука боюся. Сама не відаю, чому. . .

Наталка (бадьориться): Годі журитись, мамо! Якось то буде. Запросимо хлопчика, не будемо спати, за всім пильно стежити будемо. . . Так якось ніч і минеться. . .

Андрій (раптом): Ось одного я ніяк не розумію: нащо цього проклятого Крука тут на хуторі тримають?! Я певний, що він і сам би радий звідси чкурнути — так ні! Тримують його, як на ланцюгу. Бояться його, ненавидять, а таки міцно тримають. . .

Катерина: Ну, хіба ж сам не знаєш, що не можна його вільно з хутора відпустити? Десь же розляпає язиком. Наробить нам усім лиха. Небезпечний він. Ніхто йому не вірить.

Андрій: Дивно, що ніхто з наших досі не відважився позбутись його. . .

Катерина: Та вже Степан хотів був. . . Пропонував, що виведе його десь там у ліс вночі і пристрелить. . .

Наталка: Та батько рішуче спротивився. Заборонив. Бо сказав: одно — що це ганьба, і не можна бозборонного вояка підступом убивати. А друге — ще все ж таки він — наш гість і побратим-повстанець, та й нікому ще нічого злого не зробив. . .

Катерина (замислено): Але напевно ще зробить. . . Може й сьогодні. . .

Андрій: Ви знов, мамо, за своє? Заспокійтись уже, нарешті! Не думайте про лихе! Не накликайте біди! А все ж цікаво б знати, як довго Крук у вас тут буде вештатись на хуторі та вас тривожити, а нас дратувати?..

Катерина: А це вже доведеться аж до весни чекати. Батько пообіцяв, що тоді вже цілком певно заберуть його з хутора. Якоїсь ночі отак зав'яжуть йому очі, посадять на коня, заведуть далеко в ліс та й пустять там на всі вітри! З Богом дорога!.. Ну, а тепер, взимку, — куди ж з ним? Замерзнути міг би!.. Та й голова у нього не зовсім ще загоїлась. . . Мусимо терпіти. . . Але щось це наших так довго нема? Як виїхали зранку, так і пропали! Ходімо, Наталко, та якось вечерю зладимо, та й у дорогу, що треба, приготуємо. . . Аджеж уночі виїжджатимуть, а вже й вечір пізній. . . (Виходять).

(Входить Крук, незадоволений, понурий).

Крук: Що це ви тут за акафист правили? Думав, що вашим балачкам кінця не буде! Що підйду до вікна — чую гомін у хаті, та й не відважуюсь зайти. Все чекав, поки скінчите, аж терпець увірвався. Та й замерз. Надворі добрий мороз бере...

Андрій (холодно й непривітно): Отакої! Як так уже тобі нетерпеливилось, то треба було просто заходити до хати, а не підслуховувати під вікнами.

Крук: Ось ти знов з підозрою! За затуленими вікнами хіба ж що почувеш?! А якби ж я що чув із ваших балачок, то ж не признався б, що наслухував. А до хати не йшов, щоб вам не перешкоджати, бо ж сам знаєш, що жінки, та й усі в цім домі, при мені не хочуть розмовляти...

Андрій: Ну, то роздягайся, грійся собі. Нікому ти вже не заважаєш!

Крук: Та що мені з того! От якраз сьогодні не маю спокою! Оце якраз хотів із тобою поговорити, може вже востаннє...

Андрій (насторожено): Що там таке? Сьогодні справді якийсь дивний день!

Крук: Конче мушу тобі дещо сказати. Конче мушу також дещо попросити. Мушу використати час, поки господарі повернуться і поки знов від'їдуть. А того часу так небагато... Тому я нетерпеливлюся...

Андрій: Ну, то кажи вже, як так приспичило...

Крук: Але ти не кли, бо справа поважна! Не буду повторювати того, що вже раз казав і з чим ти не раз згоджувався. Але зваж, що ми всі тут живемо в постійній небезпеці. Вранці велике нещастя нас усіх чекає... Над цим варт подумати...

Андрій (перебиває): Ото сьогодні справді розсипався міх з отими небезпеками! Скрізь те саме чую! Всі якесь нещастя ворожать!

Крук: Не знаю, як хто, а я те нещастя ніби перед собою бачу...

Андрій: Це ти, певно, знов про те саме... Повстанці?

Крук: Так, про це мушу й сьогодні згадати. Ти ж бачиш, як це широко закроюється! Бійці з цілого хутора йдуть на якусь виправу!

Андрій: Ну і що? Хіба таке вперше бачиш?

Крук: Знаю, що не вперше і не востаннє. А як ти, голубе, гадаєш: довго це може тягнутись?

Андрій: Про це ніхто не думає. Я б сказав, що будем битись, поки стане сили.

Крук: А потім?

Андрій: А потім побачимо. Та облиш, про це ми вже досить розмовляли. Тепер це не до речі.

Крук: Якраз до речі! Саме дуже до речі! Бо треба негайно вирішити одну важливу справу.

Андрій: То не тягни й не заплутуй. Говори одразу й просто.

Крук: Ось що: В тім лихо, що ніхто з вас, а головне — отаман не передбачає, що може статись. Кажете всі: потім побачимо. А розумна людина й наперед може бачити, що воно буде. Буде так, як я пророкую: колись таки вся ця гра увірветься, і за ваші «геройства» на весь хутір упаде помста й кара.

Андрій: Це я вже чув. Якщо ти тільки це хотів мені сказати, то міг би й не турбуватися.

Крук: Отак усі страшні й важливі речі відмовками збуваєш!

Андрій: Бо я вже знаю твою давню пораду: припинити змагання.

Крук: Так, припинити боротьбу, але способом інакшим, ніж я колись радив.

Андрій: О, вже щось нове придумав?

Крук: Так, придумав нове. Для повстанців дуже вигідне й почесне. Боротьба ущухне сама собою, і ніхто ні на чім не потерпить.

Андрій: Договорюй же до кінця!

Крук: Слухай, Андрію: я знаю — і не відпирайся — що тобі вже надокучили ці нічні виїзди і цей вічний неспокій. Знаю, що в душі ти бажав би тихого, мирного життя. Скажи, чи не краще було б, якби ти побрався з Наталкою і з любою дружиною та з діточками отут мирно на хуторі щасливо господарив? Чи не хотів би ти цього?

Андрій: Звичайно, хотів би! Всяка людина прагне щастя.

Крук (злісно-їдко): А ось я тобі кажу, що ні миру, ні щастя не будеш мати. А навпаки, прийде сюди велике нещастя. Наскочать сюди чекісти, позабирають усіх до в'язниць, будуть мордувати, знущатись, сплять хутір, ожебрачать людей, будуть нищити дітей, знеславлювати жіноцтво. Пропаде і теща твоя, і Наталка. Молода, гарна дівчина, певно, зразу ж упаде в око якомусь посіпаці. . .

Андрій (зривається): Не може цього бути! Так ніколи не буде!

Крук (спокійно): Отже, якраз і буде. Візьмуть твою Наталку. . . І в цьому ніхто інший, як ти сам, будеш винний. Це ти віддаєш її на муки й неславу. Це ти доведеш її до такого нещастя. . . Отака твоя любов. . . Хіба ти дбаєш про кохану? (Саркастично): Така, бач, любов. . . Хе-хе!

Андрій (вагається, у розпучі): Боже, що робити? Таке справді

може статись! (До Крука): Нащо ти, дияволе, ворожиш такі жахи?!

Крук: Я не ворожу, а тільки кажу, що може бути... А ти тільки щиро скажи: ти хочеш цього?

Андрій: Ще й питаєш! Не хочу, не хочу! І що я міг би зробити, коли б прийшло таке страшне лихо?! Одне: битись до загину!

Крук: Бійкою нічого не допоможеш. Не стане сили. Ніхто з вас не подолає тієї дикої лявини, що незабаром прийде сюди. Вас усіх переб'ють, а жіноцтво, і Наталка твоя, пропаде... От ти краще розумно поміркуй: замість того, щоб битись, коли лихо надійде, чи не краще зробити так, щоб те лихо відвернути?

Андрій: Та як же можна відвернути? Що ти знаєш? Кажи!

Крук: Так, є такий спосіб. Трудний, правда, але можна спробувати, для рятунку невинних людей.

Андрій (схвильовано): Ти мені всю душу вивертаєш! Я вже сам себе не тямлю. Не хочу вірити тобі, а проте слухаю твою страшну намову. Може і справді нависло над нами грізне лихо?! Я ніколи пре те не думав — а воно ж і справді може статися. Логічно обміркувавши, це можливе, дуже навіть можливе. Ворог бо підступний і жорстокий. (До Крука): Але кажи вже про порятунок. Що ти мислиш?

Крук: Бачу, що ти вже справді почав думати, як належить. Давай же спокійно поговоримо про способи порятунку нас усіх, поки не пізно. Сам бачиш, голубе, що ніхто з нас тут, на хуторі не є силою вирішальною, самостійною. Ані навіть наш отаман. Всі ми — ніщо більше, як іграшка в руках якоїсь дуже хитрої й підлої людини, яка нами десь здалека керує. Отой незнаний нам вищий отаман і накличе на нас усіх біду. Не кажу, що зробить він те навмисне, але й без наміру всіх нас видасть, як тільки сам провалиться. Кажу ж тобі, і ти сам бачиш, що наш отаман якомусь зверхникові підлягає, виконує його накази й звітує йому через таких таємних зв'язкових, як от Горпина. Ти може думаєш, що так вічно буде, і хутір без кінця буде бавитись у повстанську боротьбу?!

Андрій: Не розумію, до чого це. При чому тут якийсь зверхник?

Крук: Не прикидайся! Зверхник тут при тому, що, властиво, все від нього залежить: він провалиться — і ми всі згинемо. Все на нім тримається, як на ниточці. Урветься ця нитка, і всім нам амба. Буде лихо, про яке ти вже знаєш.

Андрій: Ну, а як він не провалиться?

Крук: Ти знов своєї? Чисто по-дитячому! Кажу ж тобі, що ти й сам добре гаразд можеш бачити, що той хлоп таки

провалиться, бо не може так діяти вічно. А що ж, хіба він, та й ми всі з ним, гарантовані від лиха? Кожної хвили і сам той панок, і весь хутір, як на бочці з порохом. Ось хоч би таке: сьогодні вночі виїжджаєте ви на акцію. А вранці, якщо щасливо повернетесь, чи можете бути певні, що застанеш тут хутір і свою Наталку? Таж тут кожна хвилина небезпечна, бо ніхто не знає, що з тим верховним отаманом діється...

Андрій (дуже схвильований): А що ж робити?

Крук: Знищити того гада, що є причиною нашого неспокою та постійної загрози, що призведе нас до неминучого лиха. Це і є єдиний спосіб відхилити нещастя, врятувати хутір і всіх невинних...

Андрій (приголомшено): То це й є той спосіб порятунку? Знищити верховного керівника?! Та це ж просто ганебна зрада!

Крук: Облиш такі слова! Зараз не час гратися ними. Так, ще раз кажу: знищити, вбити того зверхника. Не стане його — все одразу затихне. Зразу всі зв'язки заглохнуть, повстанці втихомиряться, наш отаман заспокоїться, увесь наш хутір затихне, і ніхто не дізнається про його ворохобництво. І настане тоді щасливий спокій. І ти, любий друже, заживеш собі радісно, мирно, безтурботно з Наталкою, і не буде ні над ким тяжити страх і постійне сподівання лиха...

Андрій: Легко сказати — знищити зверхника! Та хто ж міг би це зробити, коли ніхто з нас того провідника не знає!

Крук: За це діло візьмусь я сам. Хочу пожертвувати собою для всіх. Знищу джерело лиха заради щастя невинних людей. При тому, очевидно, доведеться й самому згинути, щоб заховати таємницю...

Андрій: Що це ти, побратиме, задумав?! Як же ти дістанешся до того невідомого?

Крук: Ось тут, голубе мій, потрібна твоя поміч. Тільки ти можеш мені допомогти.

Андрій (перелякано): Я не можу з тобою йти на це діло! Та, зрештою, тобі ж відомо, що і я не знаю місця перебування зверхника...

Крук: Твоя допомога буде мала. Ти тільки покажеш мені, де мешкає Горпина. Бо я знаю, що ти вже до неї ходив з дорученням від нашого отамана...

Андрій (подумавши): Ну, а що ж тобі Горпина допоможе?

Крук: Це вже моє діло! Я вже знаю, як через неї дістатися до того зверхника. Це вже я докладно продумав.

Андрій Ну, а як Горпина не схоче тобі послужити? Що ти

зробиш, примусиш її? Тоді вся справа може відкритись, і не тільки ти, а й я з тобою пропаду! Повстанський суд не помилує...

Крук: Кажу тобі, не журися. Нічого Горпині не станеться, і силувати її таки не буду. Лагідно до неї підійду. А ось обманити таки доведеться. Без цього не можна діла зробити. Але коли я життям своїм жертвую, то й Горпина мусить пожертвувати довір'ям для великого діла. Мушу переконати Горпину, що мене послав до неї наш отаман, щоб вона мене повела до зверхника. А на доказ покажу їй хустку. Вона відразу повірить, що як я знаю таємницю хустки, то я — справді післанець від отамана. А ти, хлопче, не журись. Це все моя справа. От аби мені тільки до Горпини дістатись. І в цім мені мусиш допомогти ти. Як бачиш, твоє діло невелике.

Андрій: Ось бачиш, як ти все заплянував!..

Крук: Мусимо це зробити! Мусимо рятуватись, поки не пізно! Отже, кажи рішуче: згоден? Згоджуєшся рятувати Наталку та безневинних людей?

Андрій (вагається): Рятувати життя людей смертю іншої людини...

Крук: Не роздумуй! Так треба! Рятувати життя смертю. В цілому світі так робиться. Нічого не подієш! Так що — згода?

Андрій (раптом рішуче): Згода! Роби, як знаєш. Я допоможу, так як ти хочеш.

Крук: От і гаразд. Тепер бачу, що ти дорослий, рішучий вояк, а не слинявий хлопчак; велике діло зробимо! Я в цім ділі загину, а ти будеш втішатися щастям, волею... І згадуватимеш мене...

Андрій (зворушено): Та ще ж може з тобою не буде так зле...

Крук (перебиває): О, не кажи! Свій неминучий кінець я знаю. Сам на це йду заради вас усіх. Інакше не можна... Але не варт про це більше говорити. Краще обміркуймо справу.

Андрій: Слухаю!

Крук: Сьогодні, як тільки всі наші вийдуть з хутора, ми обидва, яких півгодини по тому, також залишимо хутір. Поїдемо до Горпининої хати. Ти здалека мені її покажеш і повернешся на хутір. Горпина як побачить хустку — от тільки шкода, що цієї таємниці я ще й досі не знаю — так вона одразу повірить, що я післанець від отамана, і все зробить, що я їй скажу.

Андрій (вагаючись): А може б це діло ще трохи відкласти? Я згоден, але не сьогодні...

Крук: Що за дурниці? Чому не сьогодні?! Якраз сьогодні все треба зробити!

Андрій (ніяково): Та, бачиш, такий якийсь сьогодні день... Недалий. Наше жіноцтво щось дуже неспокійне, знервоване... Наталка засмучена... Може, тому, що мати казала, що ніби знов той замогильник приходив під вікно...

Крук: Он воно що! Ха-ха-ха! Ну, справді!.. Що ж, і ти вже віриш у бабські забобони? Соромся!

Андрій Та не про мене мова... Але, через що б там не було, наші всі сьогодні напружені, чутливі... Щоб не помітили чого...

Крук: Не думай про це. Не зважай на дурниці, коли треба робити велику справу. Мусимо зо всім справитися сьогодні. Чуєш? Сьогодні — і кінець!

Андрій: Ну, що робити? Хай буде... Згода! Сьогодні!

На подвір'ї чути неясний гамір, що все голоснішає. В снігах чути кроки й голоси кількох людей.

Крук: От добре, що вчасно домовились. Це, мабуть, отаман із своїми людьми над'їхав.

(Входять Багатурчук, Степан і четверо повстанців, озброєних і зібраних у дорогу. За ними входять із другої хати Дід Лукаш, Катерина й Наталка).

Петро: Ну, ось усі в зборі. Зараз від'їжджаємо. Заскочили на хвилинку до хати. Хочу віддати останні накази: ви, батьку, хати пильнуйте, вікон і світла, щоб усе було в повнім порядку. А ти Андрію (відводить Андрія набік) уважай: якщо за два дні ми не повернемось, то поїдеш до Горпини й віддаси їй оцю хустку. Наталка її приправить...

Андрій (стоїть мовчки, вражений і переляканий).

Петро: Що це з тобою? Ти мов непритомний... Хворий, чи що?

(В цей час з-під вікна чути голос замогильника).

Голос: Будьте уважні! Бережіться зради! Вважайте! Зрада, зрада!..

(Всі закам'яніли, вражені й приголомшені. Петро першим прийшов до рівноваги. Кивнув Степанові й одному з вояків).

Петро: Вслід за ним! Швидше! (Степан і вояк швидко вибігають, чути, як обходять навколо хати).

Катерина: Ось і масш! Це він, це він!.. Боже, Боже! Буде якесь нещастя!

(Повертаються зниковілі Степан і вояк).

Степан: Нікого немає! Скрізь обдивились.

(Усі мовчать, стривожені. Знов, ще голосніше, чути той самий голос за вікном).

Голос: Вважайте, вважайте! Зрада! Зрада!

(Присутні, немов прокинувшись зі сну, здригаються).

Андрій (раптом, гістерично): Так, так! Тут є зрада, в цій хаті!

Це я — зрадник мерзенний — всіх вас хотів погубити!

Катерина: Що з тобою, сину? Що ти говориш?

Наталка: Андрійку, опам'ятайся, що з тобою?

Повстанці: Що з ним сталося?

Що за оказія?!

Андрій: Стривайте, я зараз усе розкажу! У всім признаюсь!

(Раптом Крук вихоплює ніж з-за халяви й кидається на Андрія).

Крук: Ах ти, паскуднику, зраднику! Всіх нас хотів погубити?!

(Петро затримує Крука. Вояки кидаються на Крука й відтягають його від Андрія).

Петро: Стривай! Не смій! Не маєш права! Суд розсудить. (До Андрія): Кажи, що сталося?

(В цей час, поки увага всіх зосередилась на Андріїві, Крук встиг утекти з хати).

Андрій: Каюсь перед Богом і перед вами, пане отамане! Хотів вас зрадити.

Петро: Ну, кажи далі! Все кажи!

Андрій: Це він, він, той юда-диявол мене оплутав, намовив на чорне діло.

Катерина: Господи, яке лихо! Я не казала?! Недарма ж за-могильник приходив...

Андрій: Ні, не на лихо він приходив, а на щастя! Він саме вчасно прийшов і врятував мене від ганьби!

Петро: Кажи, в чому річ! Та швидше — і коротко!

Андрій: Я згодився показати Крукові, де живе Горпина. А Крук наміривсь підступом дістатись через Горпину до нашого отамана в місті й убити його. Це він, катюга, намовив мене, а я, дурний, піддався...

Степан: Ось яка виклубилась із нього гадина! Вбити його на місці! Де він?!

(Всі розглядаються по хаті, шукають Крука).

Петро: Степане! Негаймо його розшукай і приведи сюди! Візь-
мемо з собою й пильнуватимемо, як зіницю ока!

(Степан і двоє повстанців вибігають із хати).

Катерина: Андрію! Як це могло статись?! Як ти зважився?!
Боже, Боже. . .

Андрій: Я винен, винен! Каюся! Все вам докладно оповім. . .

Петро: Потім. Властиво, нема вже часу слухати, зараз від'їж-
джаємо!

(Входить Степан і повстанці).

Степан: Вже кінець: зрадник сам собі життя відібрав — по-
вісився у стайні.

Петро: Тим ліпше: сам згинув юдиною смертю!

Андрій (в розпачі): Забийте мене, зрадника! Не хочу жити!

Петро: Ні, ти, Андрію, не зрадив. Бог не допустив тебе до
зради. Своєчасно ти, дурню, опам'ятався. От що: збирай-
ся, зараз поїдеш з нами до бою, хоч твоя рука ще не зов-
сім здорова. Дамо тобі на покуту тяжке завдання. . . Як
Бог тебе помилує й залишишся живий, то будеш моїм
сином. . .

Андрій: Дякую, батьку отамане! Життям чи смертю викуплю
свою провину!

(Наталка й Катерина кидаються до Андрія, обіймають).

Наталка: Андрію, любий, помагай тобі Боже!..

Петро: Ну, слава Богу, все. Тепер і я повірив у той голос за
вікном. А тепер (вигукує): Помагай нам Боже! В дорогу!

Всі (підхоплюють заклик): Помагай Боже! В дорогу!

(З а в і с а).

З М І С Т :

	стор.
В. Филонович: Микола Битинський	7
В. Филонович: Ольга Битинська	9

П О Е З І Ї

Заспів	11
З нового літопису	12
Дивіться: скрізь заворушились народи	13
Перед бурею	14
Лицар честі — Симон Петлюра	15
На брамі України	16
Сузір'я Лицарів	29
Дума про Щербака	43
Епітафія на могилу	45
Янгол Помсти	46
На полі бою	53
Зимовий Анабазис	54
Безсмертні	58
Бог воєвників	60
Так, сталося!	62
Забуде бойовище	63
Ой у полі-полі	64
Присяга	65
Ще не кінець	66
Ісход	67
Елегія	68
Так! Ще над рідними ланами	69
Останній акорд	70
Нашим матерям	71

	стор.
Лицарям Нової Січі	72
У великі дні	73
Весна на чужині	75
На полях Полтави	77
Шарльотта Корде	79
Гуртом вбивали й поодинокі	91
Іронія	92
»Єдність«	93
Сатанаель	93

П Р О З А

Крути	95
За честь і славу української зброї	110
Могила	118
Скривавлена сорочка (Легенда Крут)	123
Голос за вікном (Відлуння Базару)	144

